

Van bedelstaf tot bejaardenhuis

Ouderenzorg in Leiden en Utrecht, 1500-1800

Roel van Beest | 3498417
Lange Jufferstraat 5
3512 EC, Utrecht
w.r.vanbeest@students.uu.nl

Masterscriptie Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief
Prof. dr. Tine de Moor
Aantal woorden: 15040

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
Voorzieningen voor ouderen in Leiden en Utrecht rond 1550.....	10
Hervormingen in ouderenzorg rond 1600.....	17
Ouderenzorg in Leiden en Utrecht begin 18e eeuw, 1700-1750.....	29
Conclusie.....	41
Bibliografie.....	45
Bijlage: Matrix van de ontwikkeling van ouderenzorg in Leiden en Utrecht 1500-1800	50

Inleiding

In onze huidige maatschappij staat een belangrijk vraagstuk centraal: hoe gaan “we” om met de doorzettende decentralisatie in wonen, zorg en welzijn? De verantwoordelijkheid voor zorg wordt overgedragen van de overheid naar de gemeenten, zodat op lokaal niveau middelen gericht en efficiënter kunnen worden ingezet. Tegelijkertijd zorgen aanpassingen in onder andere de WMO ervoor dat burgers meer zelf zullen moeten regelen. Een reactie hierop is het ontstaan van burgercollectieven. Dit zijn groepen burgers die zich als collectief inzetten om zaken die niet meer of in mindere mate aangeboden worden zelf te regelen. Vanuit onvrede over de kwaliteit van voorzieningen kunnen er ook burgercollectieven ontstaan. Hiervan is de oprichting van zorgcoöperatie Hoogeloon in 2005 een goed voorbeeld. Burgercollectieven waren al vanaf halverwege de jaren 2000 in opmars als reactie op het doorslaan van de liberalisering van de economie.¹ Door de economische crisis kwam deze ontwikkeling echter in een stroomversnelling. De overheid en de markt zetten vanwege de slechte economie stappen terug in de speelvelden wonen, zorg en welzijn, die door collectieve initiatieven op steeds meer plekken in Nederland worden opgevuld.

Om het fenomeen van burgercollectieven verder te onderzoeken is in 2013 door de Universiteit Utrecht in samenwerking met onder andere het Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg een stageproject opgezet.² Vorig jaar stond het project vooral in het teken van de vraag “wat zijn burgercollectieven en hoe werken ze?”. Dit jaar richtte het onderzoek zich vooral op de vraag “Wat zijn de motieven van mensen om zich aan te sluiten bij een burgercollectief?”. Vanuit mijn stageplaats bij het Kenniscentrum heb ik daarom onderzoek gedaan naar de motieven en achtergronden van de leden van enkele zorgcoöperaties, die als doel hebben ouderen zo lang mogelijk zelfstandig en actief te laten wonen en werken. Daarnaast heb ik een inventarisatie gemaakt van zorgcoöperaties en andere burgerinitiatieven in wonen-zorg-welzijn in Nederland, waarin ook een bescheiden blik over de grenzen wordt gedaan.³ Op deze manier heb ik geprobeerd de ontwikkeling van zorgcoöperaties in Nederland in kaart te brengen.

Met deze scriptie beoog ik vervolgens de ontwikkeling van burgercollectieven ook in een historisch perspectief te plaatsen en te zien of over deze ontwikkeling nieuwe inzichten ontstaan. De huidige opleving van collectieve instellingen in de maatschappij lijkt op het eerste gezicht een nieuwe periode in te leiden, maar historisch onderzoek wijst uit dat dit niet zo is. Tine de Moor

---

1 Tine de Moor, *Homo cooperans: instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (Utrecht 2013).

2 Zie website voor informatie over het project: http://www.collective-action.info/STA_InternshipProject_2013-2014.

3 Zie het inventarisatieverslag van het KCWZ in het dossier Lokale Kracht (<http://www.kcwz.nl/lokale-kracht>).

beargumenteert in haar oratie *Homo cooperans* dat de mens altijd al heeft gebouwd aan instituties gericht op langdurige samenwerking, zoals blijkt uit gilden, waarborgfondsen en andere coöperatieve instituties.⁴ Collectieve instellingen zijn dus niets nieuws.

Bovendien heeft de overheid die je verzorgde van de wieg tot het graf niet altijd bestaan. Pas na de Tweede Wereldoorlog kreeg de verzorgingsstaat de vorm waaraan de Nederlander zich misschien iets teveel aan heeft opgetrokken. Althans, het ziet er naar uit dat hij eraan moet gaan wennen dat zaken als zorg en welzijn anders geregeld gaan worden. De Moor spreekt dan ook van de mogelijke kans om een nieuw samenspel tussen de drie *governance models* tot stand te brengen, te weten overheid, markt en burgercollectief, waarmee zich een veerkrachtig institutioneel systeem kan ontvouwen. Maar wat moeten wij ons hierbij voorstellen? Om zicht te krijgen op hoe een welzijnsnetwerk van overheid, particulieren en collectieven kan werken doet men er goed aan om in de geschiedenis te kijken.

In de vroegmoderne tijd, zo'n 400 jaar geleden, bestond er in Nederland nog geen verzorgingsstaat zoals wij die nu kennen, laat staan dat Nederland zelf bestond zoals wij het nu kennen. Publieke diensten die wij nu zien als overheidstaken werden sinds de late middeleeuwen aangeboden door verschillende personen en groepen op lokaal niveau. De diensten varieerden van armenzorg tot rechtspraak en ze werden geregeld door religieuze groepen, gilden, buurtwachten of zelfs particuliere stedelingen. Er bestond geen centrale overheid en de stadsoverheid was niet bij machte – of zag zich niet geroepen – om meer taken op te pakken. De stadsoverheid was slechts een bescheiden speler met een toezichhoudende rol in deze *mixed economy* van voorzieningen en diensten.⁵ Het was zelfs niet ongebruikelijk dat een beambte van het stadsbestuur ook nog als particulier filantroop diensten verleende of aan liefdadigheid deed. Verschillende actoren waren dus verantwoordelijk voor stedelijke voorzieningen, terwijl de grenzen tussen de verschillende actoren erg vaag en moeilijk te doorgronden waren.

Traditioneel wordt in de historiografie over de vorming van de verzorgingsstaat erop gewezen dat het middeleeuwse decentrale systeem gedurende de vroegmoderne tijd steeds meer onder het gezag van de stadsoverheid kwam. Historici zijn het eens dat door bevolkingsgroei en urbanisatie, steden hard begonnen te groeien. De groei van de steden resulteerde in faciliteiten en diensten die steeds meer op nationaal niveau door een centrale overheid in beheer werden genomen.⁶ Over hoe deze transitie zich voltrok en welke factoren meespeelden zijn de meningen echter verdeeld. De Duitse socioloog Max Weber beschreef de vroegmoderne periode als een overgangsfase tussen het middeleeuwse stedelijke ideaal op basis van persoonlijke en feodale

---

4 De Moor, *Homo cooperans*, 29.

5 Manon van der Heijden, *Civic Duty: Public Services in the Early Modern Low Countries* (Cambridge 2012) 15.

6 Ibidem, 3.

relaties en het moderne ideaal van rationele en bureaucratische relaties. In de tussenfase waren beide idealen volgens Weber vermengd. Aan de ene kant werd het openbaar bestuur vergroot doordat stadsbesturen en burgers zich er meer bij gingen betrekken. Aan de andere kant waren belangen van de gemeenschap en die van private personen sterk verwickeld met elkaar.

Bureaucratisering zorgde voor een steeds groter wordende overheid die zich van lokaal niveau in de negentiende eeuw op nationaal niveau profileerde tot de eenheidsstaat. Sinds Weber hebben veel historici en sociale wetenschappers deze ontwikkeling beschreven als een lineaire ontwikkeling richting de verzorgingsstaat.⁷

Onderzoek van de historici Elise van Nederveen Meerkerk en Griet Vermeesch over de hervorming van armenzorg gedurende de periode 1500-1800 in de Lage Landen geeft echter aan dat het traditionele beeld van lineaire staatsontwikkeling niet klopt.⁸ Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch bestudeerden zo'n 30 steden in de Lage Landen, waarbij met stappen van 50 jaar gekeken werd naar de mate van centralisatie van de armenzorg. Rond 1550 kenden alle steden in de noordelijke Nederlanden nog decentraal georganiseerde armenzorg, maar rond 1600 begonnen verschillende steden te hervormen. Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch onderscheiden drie typen van regelingen die gedurende 1500-1800 voorkomen op verschillende plekken en op verschillende momenten in steden in de Lage Landen: gecentraliseerd (een fusie of nauwe samenwerking van verschillende aanbieders met het stadsbestuur als hoofdbeheerder van een centraal fonds), semi-gecentraliseerd (het stadsbestuur was in de kern verantwoordelijk, maar diaconie was vaak de feitelijke uitvoerder, naast andere onafhankelijke initiatieven) en gedecentraliseerd ("seculiere" voorzieningen ontstonden wel, maar waren nooit meer dan complementair aan het decentrale aanbod van voorzieningen).⁹ Verschillende steden blijken gedurende deze periode te zijn verschoven tussen deze drie vormen, waarmee de vermeende lineaire staatsontwikkeling van de hand gedaan wordt. Bovendien blijken de trajecten die steden doorliepen ook van elkaar erg te verschillen.

In deze scriptie wordt een poging gedaan om te laten zien aan de hand van de steden Leiden en Utrecht dat de trajecten naar meer overheid inderdaad erg verschillend waren. Hierbij richt ik mij vanwege mijn stage op de ouderenzorg, als één aspect van armenzorg in de vroegmoderne tijd. Op verschillende momenten in de periode 1500-1800 wordt gekeken naar hoe de voorzieningen voor

---

7 Manon van der Heijden, 'Voorzieningen in de Republiek: gedeelde verantwoordelijkheid', *Leidschrift* 23 (2) (2008) 77-94, 78-9.

8 Elise Van Nederveen Meerkerk en Griet Vermeesch, 'Reforming outdoor relief: Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154, 153.

9 Ibidem, 144-147.

ouderenzorg waren geregeld in Leiden en Utrecht en waarom dit veranderde gedurende deze periode. Bij beide steden let ik op de voorzieningen waar ouderen terecht konden voor hun oude dag, welke partijen betrokken waren bij en verantwoordelijk waren voor deze voorzieningen en hoe deze verhoudingen verschoven in de genoemde periode door te kijken naar *switchpoints*. Dit zijn punten in de geschiedenis waar binnen een terugkerend probleem een keuze is gemaakt die doorwerkte in de toekomst, wat door de Amerikaanse socioloog Jeffrey Haydu *reiterated problem solving* wordt genoemd.¹⁰

In het geval van Leiden en Utrecht tussen 1500 en 1800 gaat het om dit terugkerende probleem: “Hoe dient ouderenzorg georganiseerd te worden?”. Daarom zijn de situaties rond het jaar 1550, 1600 en 1750 interessant om met elkaar te vergelijken. Uit het artikel van Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch is op te maken dat het jaar 1550 een goed punt om te beginnen, omdat de steden in het noorden rond dat moment allen gedecentraliseerde voorzieningen hadden. Vervolgens kregen allebei de steden, zoals gezegd, rond 1600 te maken met centralisatie, de één meer dan de ander. Leiden was de eerste stad in het noorden waar de overheid sociale voorzieningen sterk centraliseerde rond 1600. Utrecht kende ook een centralisatie van voorzieningen, maar in mindere mate dan Leiden, waardoor het systeem als “semi-gecentraliseerd” wordt aangeduid. Na 1600 zou in beide steden anders gereageerd worden op deze ontwikkeling, wat rond 1750 resulteerde in de terugkeer van Leiden in het rijtje van gedecentraliseerde steden, terwijl Utrecht nog altijd gedeeltelijk gecentraliseerde armenzorg had. Een belangrijk verschil is dus dat Utrecht gedurende de kleine drie eeuwen een vrij stabiele koers voer volgens Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch, terwijl Leiden grote koerswijzigingen doormaakte.

Door middel van een literatuurstudie beoogt deze scriptie de verschillende instellingen in Leiden en Utrecht waar ouderen gebruik van konden maken van ongeveer 1500 tot 1750 in kaart te brengen. De betrokkenheid van de overheid ten opzichte van deze voorzieningen bepalen we door te kijken we naar drie indicatoren. Hield de stadsoverheid op het bewuste moment toezicht op de voorzieningen, was het financieel betrokken door bijvoorbeeld subsidies of vrijstellingen te verlenen, of was het uitvoerend betrokken in de verzorging van ouderen? Een combinatie van deze indicatoren is natuurlijk ook denkbaar. Door vervolgens literatuur over Leiden en Utrecht naast elkaar te leggen vinden we niet alleen verklaringen voor waarom verschuivingen plaatsvonden in een stad, maar kunnen we bovendien kijken naar verschillen tussen de twee steden. Waarom kwam er in de ene stad er wel verandering op moment A en in de andere niet?

Voor het grotere deel van het verhaal moeten we steeds bedenken dat ouderenzorg slechts

---

10 Jeffrey Haydu, 'Making Use of the Past: Time periods as Cases to Compare and as Sequences of Problem Solving', *American Journal of Sociology*, 104 (2) (1998) 339-371.

een onderdeel was van de algemene armenzorg. Ouderen behoorden tot de 18e eeuw tot de algemene armengroep. Daarom zal in de eerste twee hoofdstukken veel overlap zijn met de ontwikkeling van armenzorg zelf. De geraadpleegde literatuur gaat dan ook voornamelijk, op enkele uitzonderingen na, niet specifiek op ouderenzorg in.

Omdat ouderenzorg lange tijd slechts een onderdeel is van de armenzorg, is het belangrijk om kort te kijken naar de groep ouderen in de stad en het mogelijke aandeel van de ouderen dat van de verschillende instellingen gebruik maakte. Een bekende armenvoorziening waar vooral ouderen gebruik van maakten is het zogenoemde hofje. In veel Nederlandse steden staan nog altijd concentraties typische, kleine huizen, die gebouwd werden om zelfstandig wonende ouderen hun oude dag te laten slijten. Neem bijvoorbeeld de Bruntenhof bij het Lepelenburg in Utrecht. Historicus Henk Looijesteijn heeft in zijn onderzoek naar hofjes in Leiden en hun stichters een schatting gedaan naar het percentage ouderen dat gebruik gemaakt kan hebben van hofjes. Looijesteijn bewerkt bevolkingscijfers van Leiden uit 1670, 1749 en 1795 met percentages die hij afleidt van bevolkingscijfers van Amsterdam tussen 1680 en 1920.¹¹ Het aandeel van de inwoners dat 50 jaar en ouder was schat hij telkens rond 19%. Door het aantal plaatsen in de Leidse hofjes te delen op het geschatte deel van de bevolking dat vijftig jaar en ouder was komt Looijesteijn op een aandeel van 2,7% van de ouderen dat een woning in een hofje betrok in 1649 en van 7,7% in 1749. De hofjes en godscameren hadden dus maar een klein deel van de ouderen onder hun hoede. Met andere woorden, de resterende ouderen werden door andere instellingen verzorgd of waren op zichzelf aangewezen. Voor een rijke bejaarde was dit uiteraard minder problematisch dan voor de gemiddelde oudere in die tijd. Het verschil tussen 1649 en 1749 laat meteen ook zien dat in die eeuw een specialiserende trend in ouderenzorg in ontwikkeling was, waarover in het laatste hoofdstuk meer.

Met de ontwikkeling van de ouderenzorg in Leiden en Utrecht hoopt deze scriptie te laten zien dat de ontwikkeling van verantwoordelijkheid van de overheid voor wonen, zorg en welzijn zeer gevarieerd verliep. In de conclusie wordt verder ingegaan op wat deze kennis kan zeggen over de huidige ontwikkelingen binnen wonen, zorg en welzijn.

---

11 Henk Looijesteijn, 'Funding and Founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', *Continuity and Change* 27 (2) (2012), 199–239, 204-5 : Looijesteijn neemt bevolkingsgetallen van Leiden uit studies van Lourens en Lucassen (1997) en Noordam (1985) die hij toepast op het percentage ouderen in de bevolking van Amsterdam tussen 1680-1920 uit de studie van Van Leeuwen (1993). Dit doet hij in de veronderstelling dat Amsterdam en Leiden een vergelijkbare bevolkingssamenstelling hadden.

Voorzieningen voor ouderen in Leiden en Utrecht rond 1550

Een eerste stap om de ontwikkeling van ouderenzorg in kaart te brengen is om te kijken naar de organisatie van ouderenzorg voor de eerste hervormingen die de ouderenzorg beïnvloedden aan het eind van de zestiende eeuw. Daarom kijken we naar de verschillende instellingen die bestonden waar ouderen terecht konden voor hulp in Leiden en Utrecht rond 1550. Daarna kijken we naar de verhouding in verantwoordelijkheid voor deze instellingen. Volgens Manon van der Heijden waren er vijf groepen die een gedeelde verantwoordelijkheid droegen voor de armenzorg: kerkelijke organisaties, individuele burgers, gilden, buurtcorporaties en het stadsbestuur.¹² Deze zullen één voor één besproken worden voor Leiden en Utrecht. De verantwoordelijkheid van het stadsbestuur in de ouderenzorg wordt bekeken door middel van de eerdergenoemde indicatoren: mate van toezicht, financiële betrokkenheid en uitvoerende betrokkenheid. In de volgende twee hoofdstukken zal vervolgens gekeken worden naar verschuivingen van deze verantwoordelijkheid ten opzichte van de andere betrokken partijen en wordt gezocht naar een verklaring hiervoor.

Gedurende de middeleeuwen werden ouderen samengenomen met andere kwetsbaren uit de maatschappij. Zieken, ouderen en armlastigen behoorden allemaal tot de armengroep die het van liefdadigheid moest hebben.¹³ Rond 1550 was de armenzorg in de Nederlanden decentraal georganiseerd. Armoede kwam op het platteland ook voor, maar het was vooral aanwezig in de sinds de elfde eeuw herrezen steden.¹⁴ Naar armen moest worden omgekeken, omdat dit lot hen immers overkwam door Gods toedoen. De christelijke leer ging uit van de zeven werken van barmhartigheid: de hongerige spijzen, de dorstigen laven, de naakten kleden, de vreemdelingen herbergen, de zieken verzorgen, de gevangenen bezoeken en de doden begraven. De kerk had in de middeleeuwse armenzorg dan ook een centrale rol, al moet deze niet overdreven worden.¹⁵

Vanaf de veertiende eeuw begonnen naast geestelijken namelijk ook leken deel te nemen aan armenzorg. De financiering voor de armenzorg via de kapittelkerken en kloosters gebeurde immers via donaties van de leek en er heerste steeds grotere ergernis over de toepassing van deze donaties.¹⁶ Leken begonnen daarom vanuit parochiekerken, die voor leken waren bedoeld, voedseluitdelingen te verzorgen. Deze initiatieven werden Tafels van de Heilige Geest genoemd en waren gebaseerd op

---

12 Van der Heijden, *Civic Duty*, 40.

13 Ibidem, 41; Renger de Bruin, Mieke Heurneman, Frank van der Veeke, *Van aalmoes tot AOW: Zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad* (Utrecht 1996) 30.

14 De Bruin, *Van aalmoes tot AOW*, 13.

15 Ad Tervoort, "To the honour of God, for concord and the common good", in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 89-106, 95.

16 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 15.

de geestelijke orde die in de tweede helft van de 12e eeuw was gesticht door Guy van Montpellier.¹⁷ Naast de aalmoezen en voedseluitdelingen begonnen de Tafels van de Heilige Geest ook met memoriediensten in de vijftiende eeuw.¹⁸ Zowel in Leiden als in Utrecht bestond er een Heilige Geesthuis. Het Leidse H.G.-huis groeide in de loop van de vijftiende eeuw uit tot een weeshuis, terwijl de Utrechtse variant hoofdzakelijk brooduitdelingen aan de huiszittende armen deed.¹⁹ Dit waren zoals doet vermoeden geen bedelende armen, maar armen met onderdak die in stilte hun armoede ondergingen. Huiszittende armen konden, naast de Tafels van de Heilige Geest, ook bij de Armen Noodhulp terecht. Dit was een particuliere stichting opgericht door een anonieme geefster in 1496, die 200 Rijnse guldens ter beschikking had gesteld voor de uitdeling van turf vanuit een gehuurde kelder.²⁰ Particuliere initiatieven van leken zouden een vlucht nemen in de 14e eeuw en naast de Tafels en Armen Noodhulp zouden ook andere instellingen gesticht worden die los stonden van de parochiekerken.²¹ Bekende voorbeelden hiervan zijn de gasthuizen en hofjes.

Gasthuizen ontstonden zowel in Leiden als in Utrecht en werden voornamelijk opgericht door particulieren, die vaak genoeg ook zitting namen in het stadsbestuur. De complexiteit van verantwoordelijkheden komt hier al om de hoek kijken. Gasthuizen bestonden veelal uit een vertrek met slaappleatsen en een aangrenzende kapel. Reizigers, pelgrims, zwervers en armen konden daar enkele dagen toeven, terwijl ze zowel lichamelijk als geestelijk verzorgd werden. Arme of zieke ouderen vormden dus een klein onderdeel van de doelgroep. Al in 1276 werd in Leiden het Catharijnegasthuis opgericht als eerste gasthuis van de stad.²² In Utrecht werd in 1367 het Sint-Appoloniagasthuis gesticht, dat in 1378 opging in het Bartholomeusgasthuis.²³ Het Bartholomeus is nog steeds in gebruik en bevindt zich bovendien nog steeds op de hoek van de Lange Smeestraat en de Pelmolenweg. Gedurende de vijftiende eeuw specialiseerden de Utrechtse gasthuizen zich meer op het gebied van ouderenzorg en werden de meeste min of meer tehuizen voor oude mannen en vrouwen.²⁴ De drie grootste gasthuizen van Utrecht, waaronder het Sint Bartholomeusgasthuis,

---

17 Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) 159.

18 Maarten Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in Jacques van Gerwen en Marco H.D. Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90, 54.

19 Ligtenberg, *Armezorg*, 174; Daniëlle Teeuwen, *'Vande groote swaricheyt den armen deser Stadt': de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht in comparatief perspectief, 1580-1674* (Niet-gepubliceerde scriptie Universiteit Utrecht 2007) 12.

20 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 30.

21 A.J. Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)' in Arend Pietersma e.a. (red.) *'Een paradijs vol weelde': de geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-190, 136.

22 Ligtenberg, *Armezorg*, 19.

23 Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust: De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) dl. 2, Bijlage 12, tabel 3, 863-4.

24 René de Kam, *Historische reeks Utrecht, nr 24: De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht 1998) 19.

beheerden de Armen Noodhulp.²⁵ De meeste bewoners waren arm en werden als “disgenoot” opgenomen in het gasthuis. Vanaf de 15e eeuw ontstond echter het gebruik dat ouderen met geld zich inkochten in gasthuizen. Deze zogenoemde proveniers kregen hun eigen vertrek in het gasthuis. Proveniers zouden na de Reformatie nog steeds in gasthuizen worden opgenomen vanwege het bijkomende financiële voordeel voor het fonds van het gasthuis.²⁶

Hofjes en vrijwoningen waren andere particuliere stichtingen waar ouderen gebruik van konden maken. Vrijwoningen waren kamers die door filantropen ter beschikking werden gesteld als onderkomen voor alleenstaande ouderen, die geen familie hadden om op terug te vallen. Hofjes waren complexen van kleine woningen waar met name oudere vrouwen zelfstandig konden wonen. Vrijwoningen ontstonden vanaf 1368 in Leiden, terwijl het eerste hofje ongeveer een eeuw later gesticht werd, in 1467. Ze waren min of meer uitvloeisels van de vrijwoningen. Met deze woningen kwam er dus meer specifieke aandacht voor ouderenzorg.²⁷ Utrecht kende geen hofjes, maar “godscameren” naast de vrijwoningen. Het voornaamste verschil was dat hofjes in een afgesloten carré gebouwd werden, terwijl de Utrechtse godscameren open langs stegen gebouwd werden. Ook voor deze woningen gold dat ouderen er zelfstandig woonden.²⁸ Bewoners van hofjes en godscameren moesten hun bezittingen afstaan en zich netjes gedragen. In ruil hiervoor was bewoning gratis en kregen ze bovendien wat brandstof, voedsel en geld. Dit werden *preuves* genoemd. Zogenaamde huizzittenmeesters uit de parochie hielden toezicht op deze woningen.²⁹

Hoewel hofjes en gasthuizen bekende voorbeelden uit de geschiedenis zijn van instellingen voor ouderenzorg, konden arme ouderen naast deze particuliere stichtingen ook bij collectieve instellingen terecht. In de vijftiende en zestiende eeuw ontstonden gilden en buurtgenootschappen in de noordelijke Nederlanden, die naast hun respectievelijke taken van economische regulatie en ordehandhaving ook een belangrijke sociale component hadden. In het algemeen gold dat gilden hun leden, dus ook de oudere leden die niet meer konden werken, onderhielden op allerlei manieren. Dit gebeurde echter vaak zonder dat dit bijgehouden werd, omdat het een vanzelfsprekendheid was om te doen.³⁰ De Leidse gilden hadden altaren in parochiekerken en zorgden voor zieke broeders. Bovendien werden begrafenissen verplicht bijgewoond.³¹ In Utrecht

---

25 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 30.

26 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 61-2; Ligtenberg, *Armezorg*, 30: Ligtenberg noemt een voorbeeld bij het Catharijngasthuis te Leiden rond 1400, maar dit voltrok zich in meer steden gedurende de vroegmoderne tijd.

27 A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad tot 1574* (Leiden 2002) 113-150, 142.

28 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 26-8.

29 Looijesteijn, 'Funding and Founding private charities', 201-3.

30 Sandra Bos, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system', in Maarten Prak, Chatarina Lis, Jan Lucassen en Hugo Soly (ed.), *Craft guilds in the early modern Low Countries: work, power and representation* (Ashgate 2006) 174-193, 177.

31 J.W. Marsilje, 'Het economische leven', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad tot 1574* (Leiden 2002) 95-112, 98-9.

richtte het smedengilde van Sint Eloyen in 1450 zelfs een eigen gasthuis op, speciaal gericht op het verzorgen van hun oudere leden.³² De dekens en de busmeester van het gilde zelf bestuurden het gasthuis, tot in 1603 het bestuur werd overgedragen aan een college van regenten.³³

Ook buurten waren actief in de sociale zorg. Doordat mensen in steden dicht op elkaar kwamen te wonen, vormde zich een intensief sociaal netwerk tussen de bewoners waarmee rust en orde werd gehandhaafd. Dit gebeurde door elkaar onderlinge hulp te bieden en te zorgen voor de armen, maar vooral feestmalen zorgden voor sociale samenhang.³⁴ Het is lastig om buurten precies te duiden, omdat verschillende indelingen werden gebruikt die door elkaar heen liepen.³⁵ Buurtcorporaties ontstonden in Leiden vanaf 1473, hoogstwaarschijnlijk op basis van langer ontwikkelende buurttradities. Het stadsbestuur verbood het houden van feestmalen, omdat deze soms uit de hand liepen en de buurt lam legden. Mogelijk werden de buurtcorporaties toch gedoogd wegens de zorg die door bewoners onderling werd geboden aan armen, maar zeker is dit niet.³⁶ Het netwerk van de gebuurten was in Leiden waarschijnlijk tussen 1520 en 1555 voltooid en het was vanaf toen een instantie voor de overheid om rekening mee te houden.³⁷ Het oudste buurtreglement uit Utrecht stamt uit 1391 en vermeldt de onderlinge rechten en plichten van de buurtbewoners van de buurt Lauwerecht. Net als in Leiden vormden de Utrechtse buurten solidaire netwerken. Zo werden arme buurtbewoners in de laatmiddeleeuwse Utrechtse buurten onderhouden door wekelijks met de armenbus rond te gaan.³⁸

Verantwoordelijkheid voorzieningen

Zoals we gezien hebben bestonden er in de eerste helft van de 16e eeuw veel verschillende instellingen waar arme ouderen wat aan konden hebben. Voor de steden Leiden en Utrecht zullen deze in hoge mate vergelijkbaar zijn geweest, behalve dan dat in Utrecht geen hofjes bestonden, maar open rijen en blokken met godscameren. Naast de hofjes en godscameren waren de meeste instellingen niet op ouderen alleen gericht, maar op een algemene groep armen waarvan ouderen onderdeel uitmaakten. De betrokkenheid van gilden en buurten laat zien dat zorg voor de armen niet altijd *core business* was, maar wel degelijk erbij hoorde via onderlinge solidariteit voor beroeps- of buurtgenoten. De traditionele betrokken partij in de armenzorg was de geestelijkheid. Met

---

32 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 36.

33 Ronald Rommes en Joost van der Spek, *Met hand en hart: zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht 1304-2004* (Utrecht 2004) 70.

34 Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 131.

35 Llewellyn Bogaers, 'Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 112 (3) (1997) 336-363, 344.

36 Kees Walle, *Buurthouden: De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 22-5.

37 Walle, *Buurthouden*, 34.

38 Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 339-40.

kerkelijke armenzorg en kloosters die hun oudere monniken en nonnen verzorgden, was de geestelijkheid tijdenlang de enige instantie die iets betekende voor armen. Religieuze organisaties van leken en andere particuliere initiatieven traden aan het eind van de Middeleeuwen toe tot de arena van de armenzorg. De decentrale armenzorg was voor de werking zelfs grotendeels afhankelijk van particuliere giften en burgerlijk initiatief.³⁹

Data over het aandeel van particulieren in de financiering van voorzieningen komt vooral uit de 17e en 18e eeuw, waarover dus later meer, maar met enige zekerheid mag worden aangenomen dat rond 1550 dit aandeel aanzienlijk was. Uit stichtingen van gasthuizen, vrijwoningen, hofjes en godscameren blijkt een grote betrokkenheid vanuit individuen voor de oude dag van anderen. Ook het werk van de Heilige Geest, de Armen Noodhulp en de kerken zelf konden natuurlijk niet zonder donaties via giften en collecten van gelovige particulieren. Bovendien moeten we niet vergeten dat de Heilige Geest zelf ook een particulier initiatief was van leken, ondanks de religieuze verwijzing.

Veel is geschreven over de motieven van mensen om te geven. Religieuze motieven, zoals het zielenheil, worden vaak genoemd als belangrijke beweegredenen om mensen tot liefdadigheid aan te zetten. Een plaats in de hemel was in het laatmiddeleeuwse leven het hoogste doel en het ter beschikking stellen van woningen voor armen en ouderen was een verzekering hierop. Llewellyn Bogaers stelt in haar boek *Aards, Betrokken en Zelfbewust* over liefdadigheid in Utrecht tussen 1300 en 1600, dat in Utrecht het zielenheil geen leidend motief was. Slechts een minderheid van de stichters gebruikt in het testament religieuze verwijzingen rondom de nalatenschap.⁴⁰

Aardse beweegredenen speelden vooral een rol. Zo blijkt onder andere uit het onderzoek van Looijesteijn dat veel van de stichters kinderloos waren en dus geen erfgenamen hadden voor hun nalatenschap.⁴¹ Naast een vroom gebaar was het stichten van een gasthuis of hofje dus een manier om erflatingen verstandig investeren. De stichting werd doorgaans testamentair overgedragen aan familie of vertrouwde regenten die het beheer voerden of toezicht hielden op het beheer. In het geval van het Catharijnegasthuis te Leiden werd het beheer overgedragen aan regenten die werden aangesteld door de vroedschap en kwam de dagelijkse zorg van bewoners van het gasthuis in de handen van “vrome vrouwen”.⁴² Particuliere testateurs die donaties aan liefdadigheid achterlieten waren bovendien met name afkomstig uit middengroepen (ambachtslieden, winkeliers, lage geestelijkheid, etc.) in plaats van elite en ze gaven vooral aan goede doelen binnen hun eigen gezindten.⁴³

---

39 Van der Heijden, *Civic Duty*, 184; De Kam, *De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen*, 17.

40 Bogaers, *Aards, Betrokken en Zelfbewust*, 579.

41 Looijesteijn, 'Funding and Founding private charities', 207.

42 Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 137.

43 Elise van Nederveen Meerkerk, 'Geven na de dood: liefdadige giften en stedelijke geefcultuur in Utrecht en Zwolle, 1600-1800', *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 129-147, 144-147.

Ook gilden en buurten hadden aandeel in de zorg voor armen, via gildezorg en buurthulp. Het is echter moeilijk te bepalen hoe groot de verantwoordelijkheid van gilden en buurten was ten opzichte van ouderen. In Utrecht richtte het smedengilde van Sint Eloy een gasthuis op voor acht oude leden, maar andere gilden waren veel minder actief in het bieden van sociale zorg.⁴⁴ Acht plaatsen is niet veel voor een gildewezen van 24 gilden.⁴⁵ Van de informele hulp aan ouderen hebben we geen weet. Het is voorstelbaar dat de Leidse gilden ook op informele wijze hulp aan ouderen gaven, alleen wordt dat niet duidelijk uit de literatuur. Er wordt vooral verwezen naar hulp aan zieke gildelieden en begrafenisregelingen. Concrete aanwijzingen voor ouderenzorg door beroepsgenoten vinden we in de achttiende eeuw wel, maar daarover later meer. Over de informele hulp aan ouderen in de buurten is het ook gissen naar wat de buurten nu precies deden, voor zowel Leiden als Utrecht. Het feit dat sommige Utrechtse buurten bewoners verplichtten om met de armenbus rond te gaan geeft aan dat buurten wel degelijk een taak hadden, maar het is onduidelijk of dit gold voor alle buurten. In buurten waar vrijwoningen en hofjes of godscameren stonden mag er wel van uitgegaan worden dat de bewoners ervan betrokken werden in het buurtleven en dus bij informele buurthulp. Verder is onduidelijk hoe groot de verantwoordelijkheid van de buurt was ten opzichte van de andere ouderenvoorzieningen in de stad. Wel lijkt het zo te zijn dat zowel de gilden als de buurten vrij autonoom hun zorg konden vormgeven.

Vooralsnog bleef het stadsbestuur van zowel Leiden als Utrecht op de achtergrond als het gaat om de uitvoer van ouderenzorg. Deze werd overgelaten aan de huismeesters van de gasthuizen en Heilige Geestmeesters. Als stedelijke autoriteit had het echter wel degelijk een rol. Het hield financieel toezicht op de verschillende instellingen. Zo werd het Margaretenhof in Utrecht in 1538 doorgelicht door een controleur namens Karel V, die overigens zeer positief was.⁴⁶ Het kon echter ook gebeuren dat het bestuur moest ingrijpen. In 1573 stelde het stadsbestuur van Leiden vanwege de belabberde kwaliteit van het Bethaniënhofje tijdelijke regenten aan, die zodra de problemen verholpen waren weer hun taak moesten overdragen aan de stichtersfamilie.⁴⁷ Hoewel dit laatste voorbeeld zich laat in de 16e eeuw afspeelde, is het aannemelijk dat dergelijke voorvallen ook eerder voorkwamen. Bovendien speelde dit voorval zich af voor het cruciale jaar 1577, waarin Jan van Hout zijn Armenrapport publiceerde, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

Naast financieel toezicht benoemde het Leidse stadsbestuur van oudsher de meesters van de gasthuizen en ook de Heilige Geestmeesters. Het Vrouwenhuis werd in dat opzicht in 1426 onder de

---

44 Nico Slokker, *Ruggengraat van de stad: De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010) 143.

45 Slokker, *Ruggengraat*, 48; Slokker toont het aantal gilden in Utrecht per 50 jaar, waarbij hij ook de cijfers uit het databestand van Lourens en Lucassen laat zien ter vergelijking. Voor 1550 komen beide databestanden echter op 24 gilden uit.

46 De Kam, *De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen*, 25.

47 Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 146.

hoede genomen na het overlijden van de stichters door de overheid.⁴⁸ Het Sint Elisabethsgasthuis kreeg aan het begin van de 16e eeuw als enige een superintendent, aangesteld door het gerecht van Leiden, om toezicht te houden.⁴⁹

Een andere rol die het stadsbestuur speelde was het verlenen van toestemming en het bekrachtigen van contracten en overdrachten aan particuliere stichters en de andere instellingen. Zo verklaarde het Leidse stadsbestuur formeel dat het Sint Elisabethsgasthuis de goederen in bezit kreeg die zijn bewoners met zich meenamen, maar ook dat het vrijgesteld werd van belastingen.⁵⁰ Dit betekent dat er geen sprake was van volledige autonomie van de instellingen, maar wel dat er zekere privileges genoten werden. Omdat deze vrijstellingen minder inkomsten betekenden, kunnen ze gezien worden als een zekere financiële betrokkenheid van de vroedschap. Overigens hadden stichters en beheerders van particuliere instellingen vaak banden met de stadsoverheid, als ze er zelf al geen onderdeel van uit maakten. Stadsbeleid en het beheer in de stichtingen lagen daarom vaak op dezelfde golflengte.⁵¹

In Leiden zou het stadsbestuur tot 1577 nog geen ingrijpende hervorming proberen in te voeren, maar het voerde vooral herhalingen door van eerdere wetten op armenzorg, zoals het verbod tegen bedelen.⁵² Het Utrechtse stadsbestuur zou langer wachten met nauwere betrokkenheid in de armenzorg, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

---

48 Ligtenberg, *Armezorg*, 212.

49 Ibidem, 118.

50 Ibidem, 108.

51 Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 146.

52 Ibidem, 149.

Hervormingen in ouderenzorg rond 1600

Rond 1600 centraliseerde de Leidse stadsoverheid de organisatie van de gehele armenzorg, als eerste van de noordelijke steden in de Lage Landen. Utrecht deed dit slechts gedeeltelijk en bovendien later dan Leiden. In dit hoofdstuk kijken we eerst kort naar de context van deze hervormingen. Daarna kijken we door middel van de indicatoren naar de nieuwe rol die de stadsbesturen van zowel Leiden als Utrecht op zich namen ten opzichte van ouderenzorg. Vervolgens komt aan bod welke voorzieningen de kerk, particuliere en collectieve instellingen hiertegenover stelden. De verdeling van verantwoordelijkheid voor ouderenvoorzieningen verschoof rond 1600 door de hervormingen. Welke verschuivingen zien we en waarom traden deze op? Naast verklaringen voor deze verschuiving binnen een stad zelf, kunnen we met deze vragen verschillen tussen Leiden en Utrecht verklaren.

Na de middeleeuwen werd in vele Europese gebieden de armenzorg ingrijpend gereorganiseerd. Het ene gebied begon hier wat eerder mee dan het andere. De noordelijke steden van de Lage Landen vormden volgens Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch een tweede golf van in totaal drie golven aan hervormingen in de vroegmoderne Europese armenzorg.⁵³ Aan het begin van de 16e eeuw vond de eerste golf plaats, die zich vanuit Zuid-Duitsland richting de zuidelijke Nederlanden bewoog. Zoals gezegd waren de noordelijke steden rond 1600 aan de beurt, terwijl het Zuiden een derde golf meemaakte aan het eind van de 18e eeuw.⁵⁴ Het wordt door historici algemeen erkend dat in de 16e eeuw een enorme stijging was van armoede die stadsbesturen aanzette om de organisatie van armenzorg te verbeteren. Welke factoren de wil om de armenzorg te hervormen veroorzaakten is echter nog steeds een discutabel punt.⁵⁵

Religieuze en ideologische factoren worden traditioneel genoemd als bepalende factor. De Reformatie en het humanisme speelden inderdaad een belangrijke rol. De humanistische kijk op armen, de ontvangers van hulp en op liefdadigheid *an sich* was heel anders dan zoals in de middeleeuwen tegen armoede werd aangekeken.⁵⁶ In 1526 schreef de in Brugge wonende Spaanse humanist Juan Luis Vives in *De Subventione Pauperum* dat centraal toezicht vanuit de overheid op de armen nodig was en dat alleen “ware armen” zoals ouderen, zieken en andere arbeidsongeschikten hulp moesten krijgen.⁵⁷ Op deze manier moest een einde komen aan bedelaars en klaplopers. Ieper is een goed voorbeeld van een stad waar armenzorg compleet omgegooid werd

---

53 Van Nederveen Meerkerk & Vermeesch, 'Reforming outdoor relief', 140.

54 Ibidem, 142.

55 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 15.

56 Van der Heijden, *Civic duty*, 88.

57 Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56.

en onder sterk centraal gezag van het stadsbestuur kwam te staan gedurende de eerste golf.⁵⁸ De Reformatie drukte zijn stempel op de samenleving in de Nederlandse steden. De katholieke kerk verdween door de Opstand als staatskerk in de Republiek, waardoor de geestelijkheid wegviel als armenzorginstelling en er dus een gat ontstond dat door andere initiatieven moest worden opgevuld.⁵⁹ De gereformeerde diaconie werd na de Reformatie in veel steden de nieuwe kerkelijke instelling voor de bedeling van armen en ouderen. Dit was ook in Leiden en Utrecht het geval.

De Belgische historici Catharina Lis en Hugo Soly stelden in de jaren '70 van vorige eeuw dat het humanisme meespeelde als factor, maar dat economische factoren bepalend waren.⁶⁰ Armoede steeg enorm aan het einde van de middeleeuwen. Urbanisatie en bevolkingsgroei zorgden ervoor dat steden enorm groeiden. Enerzijds betekende dit veel mankracht voor arbeid, anderzijds groeiende sociale problemen en proletarisering in de stad. Stadsoverheden, maar ook religieuze instituties, gilden en buurtcoöperaties begonnen te groeien en namen meer sociale zorg voor hun rekening.⁶¹ Het oude systeem dat gebaseerd was op liefdadigheid volstond niet meer met de enorme toename aan armen en dus moest het systeem hervormd worden. In de ene stad betekende dit ingrijpende overheidsbemoeienis, in de andere bleven verschillende instellingen naast elkaar opereren.

Allereerst wordt de toegenomen betrokkenheid van beide stadsbesturen beschreven, net als de andere voorzieningen waar ouderen gebruik van konden maken in beide steden. Tegen de achtergrond van de bovengenoemde factoren zullen we vervolgens kijken naar mogelijke verklaringen voor verschuivingen die plaatsvonden in verantwoordelijkheid rond 1600 in Leiden en Utrecht. Waren religieuze of juist economische factoren doorslaggevend? Als laatste kijken we naar een verklaring voor de verschillen tussen beide steden.

Toenemende betrokkenheid stadsbestuur in Leiden en Utrecht

Rond 1600 vond in zowel Leiden als Utrecht een belangrijke verschuiving plaats in de verantwoordelijkheid voor instellingen waar ouderen gebruik van maakten. In zowel Leiden als Utrecht werd de ouderenzorg gecentraliseerd, maar in verschillende mate en op verschillende momenten. De mate van betrokkenheid van beide stadsbesturen wordt hieronder beschreven aan de hand van de opgestelde indicatoren.

Beide stadsbesturen hadden al een toezichhoudende rol gedurende de late middeleeuwen. In welke mate nam deze rol toe door de hervormingen van rond 1600? Leiden was de eerste

---

58 Van Nederveen Meerkerk & Vermeesch, 'Reforming outdoor relief', 140.

59 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 23.

60 Ibidem, 16.

61 Van der Heijden, *Civic duty*, 19, 84.

noordelijke stad die hervormingen doorvoerde. Al in 1577 schreef stadssecretaris Jan van Hout een beroemd geworden stuk, bekend als het Armenrapport, waarin geopperd werd dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid had over armenzorg als christelijke autoriteit. Alle instellingen moesten daarom in een centrale kas samenkomen.⁶² Ouderen vormden in het rapport één van de vier doelgroepen die als “ware armen” gezien werden.⁶³ Volgens Van Hout hadden veel armen geen werkprikkel meer, wat de schuld was van de kloosters en abdijen, die armoede verheerlijkten, en van de drapeniers. De Leidse lakenhandelaren betaalden immers zulke lage lonen, dat een loonarbeider even zo goed kon gaan bedelen.⁶⁴ Naar aanleiding van het Armenrapport werden de eigendommen en inkomsten van de verschillende armeninstellingen in één fonds ondergebracht. Hierdoor werden de kassen van de diaconie en de huiszittenmeesters gefuseerd in het zogenaamde Huiszittenhuis in 1582, dat onder het gezag van het stadsbestuur kwam te staan. Een aalmoezenier met acht huiszittenmeesters was verantwoordelijk per kwartier van een parochie, waarbij ze samenwerkten met de buurtheren.⁶⁵ Er werd verder bepaald dat alle armen, dus ook ouderen, slechts enkelvoudige bedeling konden krijgen. De toezichthoudende rol van de stadsoverheid werd met de centrale kas uitgebreid op alle vlakken voor sociale zorg. De zorg voor thuiszittende ouderen kwam zo onder toezicht van de vroedschap.

In Utrecht kwam gematigde centralisatie van de armenzorg van de grond in 1628, toen de Stadsaalmoezenierskamer werd opgericht. Vanaf 1590 kwam er al meer controle van de vroedschap in Utrecht op de algemene armenzorg. In 1595 werd de stad in vier kwartieren opgedeeld, met een diaken als verantwoordelijke voor de armenzorg. Daarnaast werden boekhouders aangesteld voor de kwartieren.⁶⁶ In 1604 werd de anti-bedelwetgeving verscherpt met het bevel dat bedelaars voortaan te werk werden gesteld in werkhuizen. Vanaf 1628 vergrootte de vroedschap zijn toezicht dus aanzienlijk in vergelijking met de periode ervoor. In tegenstelling tot Leiden bleef de diaconie apart bestaan van deze publieke instelling. De aalmoezeniers van de Kamer hielden zich dan ook bezig met de bedeling van alle niet-gereformeerde huiszittenarmen in Utrecht. Het Utrechtse systeem was duidelijk niet volledig gecentraliseerd. De oprichting van de Stadsaalmoezenierskamer was dan ook eerder gericht op een duidelijke taakverdeling met de diaconie, in plaats van een fusie ermee aan te gaan. Het stadsbestuur bestendigde met de publieke instelling de toezichthoudende functie door registraties van armen te laten doen, jaarrekeningen te controleren en aanstellingen van

---

62 Charles H. Parker, *The reformation of comunity: Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998) 92.

63 Ligtenberg, *Armezorg*, 301.

64 Walle, *Buurthouden*, 39: Hoewel het niet zeker is dat Van Hout dit geschreven is sluit ik mij voor het gemak aan bij deze constatering van Walle.

65 Ligtenberg, *Armezorg*, 228.

66 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 70.

armenmeesters te doen, maar het beheerste niet alle facetten van sociale zorg.

Namen de stadsbesturen ook op financieel vlak meer verantwoordelijkheid op zich? In Leiden zorgde de vroedschap voor subsidies en inkomsten uit voormalig katholieke kerkeigendommen om stichtingen van gasthuizen te financieren, of bedelingen mogelijk te maken. De centrale kas die op bevel van het stadsbestuur was ingesteld stond echter los van de schatkist van de stad. Structurele financiële betrokkenheid van de Leidse vroedschap nam dus weliswaar toe, maar moet tegelijkertijd niet overdreven worden. Claartje Rasterhoff toont aan dat tussen 1584 en 1669 het percentage van de jaarlijkse begroting dat het stadsbestuur reserveerde voor sociale zorg gemiddeld op 3 procent neerkwam. Zij concludeert hieruit dat de hervormingen van 1577 geen grote relatieve stijgingen teweegbrachten in de uitgaven van het stadsbestuur.⁶⁷ Naast overheidssubsidies was het Huiszittenhuis van Leiden nog steeds grotendeels aangewezen op particuliere gelden via collecten, giften en legaten.

De financiële betrokkenheid van het stadsbestuur in Utrecht was vergelijkbaar in opzet met zijn Leidse tegenhanger. Volgens Rasterhoff financierde stadsbestuur met subsidies slechts gedeeltelijk het werk van de Stadsaalmoezenierskamer.⁶⁸ Naast subsidies hield de financiering ook toewijzingen van voormalige kerkeigendommen in, net zoals in Leiden. Wel is het zo dat Leiden in absolute zin veel meer uitgaf dan Utrecht. Op momenten dat beide steden een vergelijkbaar inwonertal hadden gaf Leiden wel twee keer meer uit. De betekenis van financiële betrokkenheid verschilde dus enorm tussen beide steden.

Op het vlak van de uitvoer van de ouderenzorg veranderde in beide steden weinig na de hervormingen. Zowel in Leiden als in Utrecht bleven de al bestaande instellingen verantwoordelijk voor de werkelijke bedeling en verzorging van ouderen. De uitvoer van ouderenzorg in Leiden bleef ondanks de radicale centralisatie als vanouds behouden voor de diakenen, huiszittenmeesters, gildelieden en buurtheren. Ook in Utrecht bleef het stadsbestuur uitvoerend op afstand van de ouderen.⁶⁹ Het lijkt er wat dat betreft op dat het voor het stadsbestuur voornamelijk ging om het vergroten van het toezicht op het functioneren van de armenzorg in het algemeen. Financiële betrokkenheid nam daarom toe, maar op subsidiaire basis. Aan de verantwoordelijkheid in de feitelijke uitvoer werd geen verandering gebracht.

Voorzieningen van de kerk, particulieren en collectieve instellingen

Met de hervormingen van deze periode veranderde het “zorglandschap” van zowel Leiden als

⁶⁷ Claartje Rasterhoff, 'Public spending and population growth in Leiden and Utrecht during the Golden Age', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 107-134, 127-9.

⁶⁸ Ibidem, 129.

⁶⁹ Teeuwen, *Vande groote svaricheyt*, 32

Utrecht, in de ene stad ingrijpender dan de ander. Ondanks de centralisatie bleven de voorheen betrokken partijen zoals de kerk, particuliere stedelingen, gilden en buurtcorporaties nog altijd een rol spelen in de zorg voor ouderen. Welke voorzieningen stelden deze groepen tegenover de toenemende belangen van het stadsbestuur in de ouderenzorg?

Allereerst bekijken we de kerk. Door de Reformatie had de gereformeerde diaconie inmiddels de plaats overgenomen van katholieke geestelijken. In de steden van de Republiek bestond er echter maar een kleine hervormde gemeente. Pas halverwege de 17e eeuw was ongeveer de helft van de maatschappij in de Republiek gereformeerd. Daarom is het zeer aannemelijk dat ondanks het verbod op katholieke activiteiten er wel degelijk clandestiene liefdadigheidsorganisaties van katholieken actief waren.⁷⁰ In Leiden beschikte de diaconie sinds 1573 al over een kerkbestuur, of consistorie, en een jaar later werden de verkozen ouderlingen en diakenen door het stadsbestuur aangesteld.⁷¹ Door de stichting van het Huiszittenhuis in 1582 werden de diaconie en de huiszittenmeesters zoals gezegd samengevoegd door de magistraat. Huiszittenmeesters en diakenen moesten nu in de praktijk gaan samenwerken, waardoor de diakenen niet meer onafhankelijk te werk konden gaan.⁷²

Vanaf 1578 sprong de Utrechtse diaconie in het gat dat was achtergelaten door de katholieke kerk. De overheid hield afstand, maar zorgde tegelijkertijd voor toewijzingen van geconfisqueerde kerkeigendommen aan de diaconie.⁷³ De financiële druk als de belangrijkste speler van de gehele armenzorg was enorm hoog. Zeker omdat de gereformeerde gemeente een minderheid vertegenwoordigde. In 1623 had de diaconie al een eerste oproep gedaan tot lastenverlichting. De financiële situatie was zo slecht dat diakenen met eigen geld de bedelingen moesten voorschieten. Met de oprichting van de Stadsaalmoezenierskamer werd gehoor gegeven aan de diaconie.⁷⁴ De diaconie kon zich zodoende richten op de eigen gereformeerde armen, terwijl de Stadsaalmoezeniers de overige armen bedeeden. Dit betekende tevens dat katholieke ouderen met de Stadsaalmoezenierskamer weer een instelling kregen die hen bedeede. Katholieken waren met ongeveer een derde van de bevolking een grote minderheid.⁷⁵ In het regentencollege zaten bovendien zowel protestanten als katholieken. Dit ging goed tot 1640, toen de katholieke posities voorlopig vacant bleven en alleen gereformeerden beslisten over zowel protestantse als katholieke

---

70 Parker, 'Pillars of a new community: Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 155-167, 159-161.

71 Parker, *The reformation of community*, 117.

72 Ligtenberg, *Armezorg*, 231.

73 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 42.

74 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 34; Van Nederveen Meerkerk, 'Geven na de dood', 133.

75 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 53.

armen.⁷⁶ In 1660 zaten er weer rooms-katholieke regenten in de kamer, maar de samenwerking herstelde zich niet zoals voorheen.⁷⁷

Particuliere instellingen behielden een belangrijk aandeel in de ouderenzorg rond 1600. In de gasthuizen was ook nog enkel de “ware arme” welkom. De Leidse gasthuizen richtten zich meer op het verplegen van zieken, hoewel ze ook nog ouderen opnamen. Het Catharinagasthuis had na 1577 bijvoorbeeld plaats voor zo'n 120 zieke en oude mannen en vrouwen in gescheiden zalen.⁷⁸ Naast dat de gasthuizen meer aandacht besteedden aan de werkelijke armen, werd de infrastructuur van de gasthuizen in Leiden ook veranderd. Het Huiszittenhuis ontstond immers door een fusie van de drie grote gasthuizen in 1577, dat in 1582 dus wederom fuseerde met de diaconie.⁷⁹ Hofjes werden nog steeds gesticht door particulieren in Leiden, maar de hoofdmoot van de ouderen in Leiden zal hier weinig aan gehad hebben. Volgens Looijesteijn waren er in 1600 minimaal 9 hofjes waar ouderen zelfstandig konden wonen. In de loop van de eerste helft van de 17e eeuw liep dit aantal op tot 18.⁸⁰ De hofjes werden niet ondergebracht in een centraal fonds, in tegenstelling tot de grote gasthuizen van Leiden.

Net als in Leiden richtten de gasthuizen in Utrecht zich sinds de zestiende eeuw gericht op een bepaalde doelgroep. Vanwege de argwaan tegen bedelaars werden ouderen en andere armen voor langere tijd in de gasthuizen opgenomen. Ook werden pelgrims voortaan geweerd, waardoor de doelgroep steeds nauwer omschreven werd. Omdat zieken zich vooral thuis lieten verzorgen waren er weinig gasthuizen ingesteld op zieken, wat in Leiden wel gebeurde. De meeste gasthuizen in Utrecht werden daarom in beginsel oudeliedenhuizen.⁸¹ Bovendien kenden de gasthuizen een bloeiperiode rond 1600. Als particuliere instellingen bleven gasthuizen gespaard in de katholieke zuiveringen, waardoor de stichtingen de opbrengsten van geconfisqueerde kerkgoederen tijdens deze zuivering kregen toebedeeld. Wel moesten katholieke taferelen en ornamenten uit de gasthuizen verwijderd worden. Dezelfde regentenfamilies circuleerden na de Reformatie in colleges van de gasthuizen als in het stadsbestuur.⁸² Ook lekeninitiatieven vanuit de Utrechtse parochiekerken zoals de Tafels van de Heilige Geest en andere particuliere initiatieven als de Armennoodhulp bleven bestaan na de Reformatie. Met deze twee initiatieven en de diaconie als

---

76 H.J.W. Verhey, *300 jaar aalmoezenerszorg: Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenerskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenerskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974) 14.

77 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 54.

78 Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 108-125, 121.

79 G.P.M. Pot, *Arm Leiden: Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 164.

80 Looijesteijn, 'Funding and Founding private charities', Tabel A op pp. 225-6.

81 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 44; Ole Peter Grell en Andrew Cunningham, *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 1997) 14: Naast Utrecht richten gasthuizen in Groningen zich ook meer op ouderen.

82 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 43.

kerkelijke instelling was de situatie zelfs vrijwel vergelijkbaar als met die van voor de Reformatie.⁸³ De uitvoer bleef immers behouden voor de al bestaande instellingen.

Als laatste waren er rond 1600 ook voorzieningen georganiseerd vanuit collectieve instellingen, zoals de gilden en buurtcorporaties. Gildezorg beleefde een bloei ten tijde van de Republiek.⁸⁴ Na de reformatie verviel de religieuze component voor veel gilden. In Amsterdam in 1573 werd het per decreet verboden om geld te verkwisten aan andere zaken dan hulp aan de eigen leden.⁸⁵ Zo ontstonden gildebussen voor sociale zekerheid, waaronder soms ook ouderdomspensioenen viel. Oude ambachtslieden, meestal variërend tussen 50-60 jaar, werden onderhouden met geld uit deze bussen, onder strikte voorwaarden.⁸⁶ In verband met de economische opleving vanaf 1581 waren de Leidse gilden in aantal sterk toegenomen.⁸⁷ In tegenstelling tot andere steden kende Leiden echter weinig gildebussen. De bussen die bestonden waren maar karig in de hulp die het kon bieden. Vaak werd niet meer geboden dan ziektegeld en een begrafenis.⁸⁸ De onwelwillendheid van het stadsbestuur om gildebussen op grote schaal toe te staan wordt veel genoemd als oorzaak van het geringe aantal gildebussen.⁸⁹ Ouderen hadden in Leiden dus weinig aan de gilden voor hun oude dag.

Rond 1600 kende Utrecht een bescheiden economische groei door de oplevende lakennijverheid, die samenhang met de immigratiestroom vanuit het Zuiden. Toch zou Utrecht veel meer Oostelijke immigranten aantrekken, die veel minder welvarend waren dan de Zuiderburen.⁹⁰ De economische vooruitgang was daarnaast groter in de rest van de Republiek, vanwege de aansluiting op de internationale markt.⁹¹ Desondanks konden bepaalde gilden door de stijgende welvaart meer besteden aan zieken en ouderen.⁹² Het smedengilde van Sint Eloy kreeg na het overlijden van de smidsweduwe Van Dashorst de beschikking over het Van Dashorstfonds.⁹³ Met dit

---

83 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 25 en 30-2.

84 Marco H.D. Leeuwen, *De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Den Haag 2000) 174.

85 Bos, 'A tradition of giving and receiving', 179.

86 Ibidem, 185.

87 Boudien de Vries, Jan Lucassen, Piet Lourens en Harm Nijboer, 'Het economische leven: spectaculair succes en diep verval', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 84-107, 102.

88 Ibidem, 105.

89 Bos, 'A tradition of giving and receiving', 190-1: Leiden had ongeveer 10 gildebussen, terwijl het ongeveer 60 gilden telde. Van vrijwillige onderlinge fondsen van gezellen waren er ongeveer 80, zie volgend hoofdstuk voor knechtsbussen.

90 D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit (1618-1747)', in R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. Van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 251-314 273; Teeuwen, *'Vande groote swaricheyt'*, 28.

91 A.H.M. Van Schaik, 'Een nieuwe heer een andere leer' in Pietersma e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'*, 191-250, 202: Utrecht kende een lokaal georiënteerde markt met kleinschalige bedrijven, waardoor het achterliep op de internationale markten van Holland.

92 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 82.

93 Van Schaik, 'Een nieuwe heer een andere leer', 233.

geld werden brood- en gelduitdelingen gefinancierd in de Buurkerk.⁹⁴ Het smedengilde werd met een gasthuis en deze uitdelingen een belangrijke sociale instelling. Gesteld kan worden dat de Utrechtse gilden in deze periode beter in staat waren om formele verzorging aan ouderen te bieden. Bedelingen waren voor zowel Leidse als Utrechtse gilden zonder erflatingen van leden niet te doen, omdat de eigen fondsen klein waren. Er werd immers geen contributie betaald bij de meeste gilden in beide steden.⁹⁵ Particuliere gelden waren dus nog altijd onmisbaar voor de financiering van sociale zorg, ook in het geval van een collectieve instelling als een gilde.

Op de Leidse buurten, als ander voorbeeld van een collectieve instelling, werd vanuit de stadsoverheid rond 1600 steeds meer een beroep gedaan. Buurtheren waren sinds 1569 al verantwoordelijk voor het registreren van vreemdelingen en het behouden van sociale samenhang in de buurt.⁹⁶ Na de Ordonnantie van 1593 werden buurten via een centrale keur zelfs geïncorporeerd door de overheid met als taak ook de “ware armen” te registreren. Buurtheren werden zodoende onder-aalmoezeniers en droegen verantwoordelijkheid over 16 tot 24 huizen.⁹⁷ Zij moesten voortaan signaleren wie hulp nodig had aan de aalmoezeniers en huiszittenmeesters. In 1602 werden de buurten verkleind en gereorganiseerd om hun werk te kunnen uitvoeren. De buurten en hun heren werden zo belangrijke schakels in de armoedebestrijding.⁹⁸ Er waren 17 administratieve zogenaamde “bonnen”, waarin 117 buurten waren ondergebracht.⁹⁹ De buurtheren werden door het stadsbestuur aangesteld. Met de buurtkas werd onderlinge hulp en zorg geboden aan arme gezinnen in de buurt.¹⁰⁰ Kees Walle stelt in zijn werk over de Leidsche gebuurten dat armlastige ouderen in de buurt waarschijnlijk ook een deel ontvingen uit de buurtkas, omdat het aantal ontvangers vrij hoog was.¹⁰¹

In Utrecht werden de buurten na de Reformatie ook aan banden gelegd. Buurten bleven wel tot 1656 hetzelfde georganiseerd, maar vooral de armere buurten mochten niet meer hun eigen bestuur kiezen. Uit een reglement uit 1630 blijkt dat de traditie om rond te gaan met de armenbus nog steeds in zwang was, alhoewel het onduidelijk is welk deel van de opbrengst naar de ouderen in de buurt ging. Voor zowel Leiden als Utrecht is het dus lastig om te bepalen in hoeverre ouderen voor hun oude dag baat hadden bij hun buurtorganisatie. Het stadsbestuur legde regels op om sociale rituelen aan banden te leggen, maar de uitvoer ervan werd nauwelijks gecontroleerd

---

94 Bogaers, *Aards, Bewust en Zelfbewust*, 511-2.

95 Rasterhoff, 'Public spending', 130.

96 Sluijter, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', 111-2.

97 Ligtenberg, *Armezorg*, 228.

98 Walle, *Buurthouden*, 41-49 en 61.

99 “Bonnen” is een typisch Leids begrip voor stadsdelen groter dan een kwartier, vergelijkbaar met de Bosche “blocken”.

100 Sluijter, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' 124.

101 Walle, *Buurthouden*, 117.

waardoor de facto autonomie bij de buurt bleef.¹⁰² De zorg zal daarom zeer informeel gebleven zijn.

Factoren voor hervorming

We hebben gezien dat het stadsbestuur in Leiden een verregaande centralisatie doorvoerde, terwijl in Utrecht de vroedschap slechts gedeeltelijk zijn verantwoordelijkheid vergrootte. Wel vergrootten beide stadsbesturen hun betrokkenheid wat betreft toezicht en subsidiëring. Ook hebben we gezien welke voorzieningen de andere groepen in de *mixed economy* hier tegenover stelden in dezelfde periode. De diaconie bleef onafhankelijk in Utrecht, terwijl deze in Leiden werd geïncorporeerd door het stadsbestuur. Nadat in deze paragraaf eerst een verklaring wordt gegeven voor de reorganisaties van beide steden, wordt verder ingegaan op de verschillen die te zien zijn. Immers, er komen twee vragen op. Waarom werd ouderenzorg in Leiden sterker gecentraliseerd dan in Utrecht? En, waarom richtte het stadsbestuur van Utrecht zoveel later dan Leiden een openbare armeninstelling op?

Zoals gezegd richten we ons voor antwoord op deze vragen op mogelijke religieuze en economische verklaarmodellen. Als we zoeken naar een verklaring van de centralisatie in Leiden, dan lijken religieuze en ideologische factoren inderdaad mee te spelen. Het Armenrapport van 1577 laat met de term “ware armen” duidelijk humanistisch discours zien. Uit het werk van Charles Parker blijkt bovendien dat een religieuze strijd tussen de zogenaamde libertijnen en de consistorialen bepalend was voor de mate van centralisatie in Hollandse steden.¹⁰³ In feite kwamen de twisten uit op de strijd tussen het stadsbestuur en de gereformeerde consistorie over de betrokkenheid van het stadsbestuur in kerkzaken, zoals armenzorg. Volgens Parker wantrouwde het Leidse stadsbestuur de Calvinistische kerk sinds heftige gebeurtenissen als de Beeldenstorm in 1566 en wilde het zodoende controle uitoefenen op diens activiteiten, zoals de diaconie, terwijl de diaconie onafhankelijk wilde blijven.¹⁰⁴ De strijd tussen het stadsbestuur en consistorie kwam in de praktijk herhaaldelijk terug. Al sinds 1586 botsten de aalmoezeniers en diakenen binnen de fusie, onder andere omdat de consistorie meer autonomie wilde voor diakenen en ouderlingen.¹⁰⁵

Toch verklaren religieuze en ideologische factoren niet alles. De humanistische ideeën van Vives circuleerden al sinds de eerste helft van de 16e eeuw. Het Armenrapport werd pas in 1577 opgesteld. Economische factoren zijn zeer waarschijnlijk prangender geweest voor Leiden. Na het Ontzet in 1574 was Leiden volledig verarmd. Met gunstige wetgeving probeerde het stadsbestuur kundige Zuidelijke immigranten aan te trekken om de ingeklapte textielindustrie te doen opleven.¹⁰⁶

102 Bogaers, *Aards, Bewust en Zelfbewust*, 97-8 en 109.

103 Parker, *The reformation of community*, 191-7.

104 Ibidem, 157-162.

105 Ligtenberg, *Armezorg*, 232-3.

106 Maarten Prak, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age* (Cambridge 2009, 3e druk) 141-2.

Zo brak voor Leiden een periode van enorme economische en demografische groei aan. De grote instroom van migranten aan het eind van de 16e eeuw maakte het bewaren van een goede levensstandaard steeds ingewikkelder. De armoede in de stad steeg en er kwam hoge druk te staan op de sociale zorginstellingen. Om mensen in de stad te houden moest de sociale zorg dus herzien worden. Met stadsuitbreidingen en meer maatregelen voor sociale zorg probeerde het stadsbestuur te voorkomen dat ambachtlieden de stad uittrokken.¹⁰⁷ Van Hout kwam in 1591 met een rapport over de volksgezondheid in Leiden, waarin hij meer hervormingen propageerde als reactie op de gevolgen van de groei van Leiden.¹⁰⁸ In dit licht werd met het Armenrapport van 1577 daarom vooral ingespeeld op sociaal-economische bedreigingen voor de stad. Het is zeer aannemelijk dat de economische noodzaak bepalend was om hervormingen door te voeren, terwijl de mate van centralisatie voortkwam uit de strijd tussen het stadsbestuur en de gereformeerde consistorie.

In het geval van Utrecht veranderde er na de Reformatie weinig aan het ouderenzorgbestel. De religieuze strijd tussen stadsbestuur en kerkenraad die in Leiden belangrijk was voor de reorganisatie aldaar, werd aan het einde van de 16e eeuw in Utrecht ook gevoerd. Armenzorg, waarvan ouderenzorg nog altijd deel uitmaakte, was echter geen religieus strijdtoneel in Utrecht en dus had het geen openbare armeninstelling tot gevolg.¹⁰⁹ Door de Reformatie nam de diaconie het stokje over van de katholieke instellingen, maar het werd niet geïncorporeerd in een centrale kas zoals in Leiden. Het stadsbestuur hield afstand en beschouwde sociale zorg als het werkterrein van de diaconie. Wel kreeg de diaconie toewijzingen van het stadsbestuur, maar het middeleeuwse systeem bleef in stand wat organisatie betreft tot 1628. Het humanisme had meer invloed op de ontwikkeling van de instellingen. Met een nieuwe kijk op armen richtten met name gasthuizen in Utrecht zich vooral op ouderen. Echter, als religieuze en ideologische factoren doorslaggevend geweest waren, dan had de oprichting van een publieke instelling niet op zich laten wachten tot 1628.

Ondanks dat Utrecht economisch gezien minder prominent was dan Leiden, speelden daarom toch economische factoren de voornaamste rol in aanloop naar de gematigde centralisatie van 1628. Llewellyn Bogaers laat zien dat het stadsbestuur in Utrecht al sinds 1596 een armoedegolf probeerde tegen te gaan. Zo'n 16% procent van de bevolking werd bedeed terwijl ongeveer de helft van de Utrechters onder de armoedegrens leefde.¹¹⁰ Daarom werd nagedacht over oprichting van een gemeenschappelijke beurs in beheer van een commissie bestaande uit de raad, kerken, Armen Noodhulp en de diaconie. Dit kwam niet van de grond en dus moest met name de

107 Rasterhoff, 'Public spending', 114; R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 16-41, 17-22.

108 R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 31.

109 Teeuwen, *Vande groote swaricheyt*, 42.

110 Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 565-8.

diaconie zorg blijven dragen voor alle armen. De diaconie kampte door de grote armoede echter met aanhoudende financiële problemen, wat blijkt uit de verschillende keren dat het stadsbestuur moest bijspringen rond 1600.¹¹¹ In 1623 vroeg de diaconie voor het eerst om lastenverlichting en in 1628, nadat kandidaats-diakenen hun ambt weigerden te aanvaarden, werd vervolgens de Stadsaalmoezenierskamer opgericht.¹¹² Het stadsbestuur moest dus wel overgaan tot oprichting van een publieke armeninstelling. Opvallend hieraan is dat de Stadsaalmoezenierskamer werd opgericht op aandringen van de diaconie, in plaats vanuit overheidsinitiatief, zoals in Leiden. De diaconie wilde onafhankelijk blijven opereren. Verregaande centralisatie was dus geen onderdeel van het voorstel van de diaconie, maar enkel verlichting van alle niet-gereformeerde armen en ouderen.

Dit verklaart het verschil in centralisatie tussen de twee steden, maar waarom was Utrecht ongeveer 40 jaar later dan Leiden met een openbare armeninstelling? De armoedegolf in Utrecht eind 16e eeuw geeft immers aan dat er vergelijkbare sociaal-economische problemen bestonden als in Leiden. Een verklaring komt van Bogaers. Zij vermoedt op basis van enkele aanwijzingen dat de grote eliteklasse die Utrecht kende alles in het werk stelde om de lucratieve handel in het beheer van stichtingen onaangetast te laten. Het gebeurde namelijk dat de testamentaire beschikkingen grotendeels in de zakken van regenten terecht kwamen tegen de wil van de overleden stichters. Reorganisatie van het stelsel zou dit om zeep helpen en daarom werd het initiatief om een centrale kas te vormen tegengewerkt.¹¹³ Bogaers geeft zelf toe dat er geen hard bewijs is voor deze verklaring. Daarom moeten we deze verklaring tot die tijd van de hand doen. Heel waarschijnlijk is deze verklaring bovendien niet. Zou een welwillend bestuur zich decennialang laten tegenwerken?

Een meer waarschijnlijke verklaring is de afstandelijke opstelling van het stadsbestuur ten opzichte van de sociale zorg. In Utrecht begaf het stadsbestuur zich op de achtergrond en gaf het ruimte aan de diaconie. Sterker, toen de Stadsaalmoezenierskamer er eenmaal was probeerde het stadsbestuur armen belijdenis te laten doen, zodat ze onder bedeling van de diaconie vielen.¹¹⁴ Hieruit blijkt geen echte toewijding. Het stadsbestuur stond bovendien zeer negatief tegenover de hoofdzakelijk arme Oostelijke immigranten, waardoor het zich niet geroepen zag initiatief te nemen om armenzorg te reorganiseren. Het kon afzijdig blijven ten opzichte van armenzorg totdat de diaconie aangaf de financiële lasten echt niet meer te kunnen dragen.¹¹⁵ De prikkel kwam vanuit een gefrustreerde diaconie, niet vanuit een strijdvaardig stadsbestuur, zoals dat in Leiden gebeurde.

---

111 Teeuwen, *'Vande groote swaricheyt'*, 34.

112 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 70; Van Nederveen Meerkerk, 'Geven na de dood', 133.

113 Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 565-8: Bogaers noemt machtsmisbruik en corruptie van de elite als een waarschijnlijke verklaring dat de armenzorg in Utrecht sinds de Opstand noodlijdend was. De nieuwe elite van na de Opstand hield opbrengsten van voormalig katholieke bezittingen voornamelijk voor zichzelf in plaats van het toe te kennen aan de eigenlijk bestemde fondsen.

114 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 71.

115 Teeuwen, *'Vande groote swaricheyt'*, 62-3.

De situatie die was ontstaan in beide steden hield min of meer aan tot de periode 1700-1750. In deze periode draaide het stadsbestuur van Leiden de centralisatie van het armenzorgstelsel terug tot een systeem dat in verregaande mate was gedecentraliseerd. Collectieve instellingen, zoals diaconieën en gilden zouden meer taken op zich nemen. Utrecht bleef daarentegen vrijwel op eenzelfde manier georganiseerd als voorheen. In het komende hoofdstuk wordt ingegaan op de veranderingen in deze periode en de verschillen tussen Leiden en Utrecht.

Ouderenzorg in Leiden en Utrecht begin 18e eeuw, 1700-1750

Vanaf de achttiende eeuw schrijven Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch Leiden niet langer in het rijtje met gecentraliseerde steden. Rond 1700 vond in Leiden wederom een transitie plaats. Dit keer werd de centrale kas van armeninstellingen waarvan ouderen gebruik konden maken langzaam ontbonden en ontstonden nieuwe instellingen voor ouderen. Armbesturen werden opgericht op basis van religie, waardoor rond 1750 de situatie in Leiden wederom gedecentraliseerd genoemd mag worden. Sterker, omdat grofweg voorheen slechts één kerk verbonden was aan armeninstellingen, kan worden gesteld dat het systeem in 1750 meer gedecentraliseerd was dan voor de hervormingen van eind 16e eeuw. In Utrecht bestond rond 1750 nog altijd een semi-gecentraliseerd systeem, waarin de diaconie en Stadsaalmoezenierskamer naast elkaar opereerden. Toch bestond de differentiatie per gezindte ook in Utrecht, zoals blijkt uit de oprichting van de Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer in 1674.

In dit hoofdstuk wordt wederom eerst ingegaan op de betrokkenheid van de stadsoverheid in Leiden en Utrecht aan de hand van de drie indicatoren. De ouderenvoorzieningen die vanuit de kerk, particulieren en collectieve instellingen beschikbaar waren worden daarna besproken. Daarbij zal ook aandacht gaan naar de eerste bejaardentehuizen van Leiden en Utrecht. De achttiende eeuw kenmerkt zich namelijk door het ontstaan van heuse oudemannen- en vrouwenhuizen, speciaal gericht op de verzorging van ouderen. De gasthuizen, zeker die in Utrecht, richtten zich al op ouderen, maar zij waren nooit werkelijk de enige doelgroep. Rond 1750 specialiseerde de ouderenzorg met de oudeliedenhuizen. In Utrecht ontstond het oudeliedenhuys in 1759. Dit gebeurde in Leiden pas in 1782.

Na een overzicht van de verschoven verantwoordelijkheid van de stadsbesturen en van de overige voorzieningen, kijken we naar de vraag waarom de veranderingen van rond 1700 plaatsvonden in Leiden en Utrecht. Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch constateren in hun onderzoek dat steden die ook maar een vorm van centralisatie doorvoerde verzeild raakten in grote financiële problemen. Als gevolg hiervan kozen veel stadsbesturen ervoor hun in de eeuw ervoor aangewende taken weer af te staan aan andere instellingen.¹¹⁶ Deze verklaring zou op zowel Leiden als Utrecht van toepassing moeten zijn, omdat allebei de steden armenzorg (gedeeltelijk) centraliseerden. Werd de ingezette decentralisatie rond 1700 in beide steden inderdaad veroorzaakt door financiële nood? En zo ja, waardoor werd deze nood veroorzaakt? Met deze vragen kijken we als laatste wederom naar een mogelijke verklaring voor de verschillen tussen de twee steden.

---

¹¹⁶ Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch, 'Reforming outdoor relief', 144.

Afnemende betrokkenheid stadsbestuur in Leiden en Utrecht

Om vast te stellen wat de betrokkenheid van de stadsbesturen van beide steden voorstelde rond 1750 kijken we wederom naar de mate van toezicht vanuit de overheid, de financiële betrokkenheid en de uitvoerende betrokkenheid. Van de situatie van 1600 was in Leiden weinig over. Het Huiszittenhuis, waarin de gereformeerde diaconie en de huiszittenmeesters sinds 1582 in verenigd waren, was weliswaar nog altijd de grootste instelling.¹¹⁷ In het begin van de 18e eeuw waren echter andere diaconieën ontstaan, zoals de Lutherse en Doopsgezinde diaconieën.¹¹⁸ Zo ontstond vanaf het begin van de 18e eeuw in Leiden een zeer pluriform systeem aan religieuze instellingen die allen hun eigen ouderen wilden verzorgen. Dit betekende dat het stadsbestuur minder toezicht zou houden op het geheel van de ouderenzorg en armenzorg in algemene zin. Het toezicht door de vroedschap was zeker niet weg, maar toezicht in directe vorm nam af.

Het Utrechtse systeem voor sociale zorg was rond 1750 nog steeds gedeeltelijk gecentraliseerd door het stadsbestuur. De Stadsaalmoezenierskamer bedeelde armen en ouderen naast de gereformeerde diaconie, nadat de diaconie had aangedrongen op meer verantwoordelijkheid van de vroedschap. Net als in Leiden ontstonden nieuwe armbesturen op basis van religie. In 1674 werd de Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer al opgericht.¹¹⁹ De vroedschap hield in de situatie die was ontstaan sinds 1628 alleen op de zorg voor niet-gereformeerden toezicht. Nu stond de grote katholieke minderheid ook los van directe controle door de vroedschap. Het al gematigd gecentraliseerde systeem werd dus iets meer gedecentraliseerd dan voorheen. In Leiden was de breuk met het verleden groter wat betreft toezicht.

Financieel was het stadsbestuur van Leiden wel nog steeds betrokken bij het Huiszittenhuis via subsidies en de toewijzing van goederen, maar dit zou steeds meer onder druk komen te staan. De diaconieën die ontstonden in de 18e eeuw zorgden ervoor dat de groep bedeelde van het Huiszittenhuis kleiner werd. De financiële betrokkenheid werd daarom vanzelfsprekend ook lager. Door ouderen uit te besteden aan particulieren door het Huiszittenhuis werd het aandeel van de vroedschap in de ouderenzorg nog verder verkleind. Later wordt hier verder op ingegaan.

Het uitbesteden van ouderen gebeurde ook in Utrecht, wat aangeeft dat de instellingen daar ook probeerden hun financiële aandeel in de zorg voor hun ouderen probeerde te verkleinen. Door de oprichting van een katholiek armbestuur verkleinde de financiële betrokkenheid voor de Utrechtse vroedschap, zoals het toezicht hierdoor ook kleiner werd. De bedeling aan katholieken werd immers niet meer deels door de vroedschap gefinancierd op die manier. Het aandeel van de vroedschap in de Stadsaalmoezenierskamer zelf steeg echter wel vanaf 1700. Binnen de publieke

---

117 Sluijter, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', 121.

118 Pot, *Arm Leiden*, 160.

119 Verhey, *300 jaar Almoezenierszorg*, 14-5.

instelling werd het aandeel van de vroedschap dus groter, maar over de gehele groep ouderen in de stad niet. Net als in de eeuwen hiervoor was betrokkenheid van het stadsbestuur in de uitvoer van de verzorging van ouderen afwezig. In zowel Utrecht als Leiden nam het stadsbestuur hierin geen verantwoordelijkheid.

In beide steden deed het stadsbestuur rond 1750 duidelijk een stap terug in de organisatie van ouderenzorg. Diaconieën en andere religieuze armbesturen, maar ook particulieren en collectieve instellingen, namen meer taken op zich. De pas verworven financiële en controlerende verantwoordelijkheid van de overheid liep terug. In de volgende paragraaf wordt beschreven welke voorzieningen er door deze niet-publieke instellingen werden georganiseerd gedurende deze periode.

Voorzieningen van de kerk, particulieren en collectieve instellingen

Onder de instellingen die in deze periode een stap naar voren deden bevonden zich kerkelijke organisaties. In beide steden ontstonden nieuwe armbesturen op basis van religie. Naast nieuwe protestantse diaconieën, werden ook van andere geloven besturen gesticht. In Leiden werd waarschijnlijk in 1723 het Israëlitische armbestuur opgericht en in 1739 die van de rooms-katholieken. De religieuze pluriformiteit van Leiden kwam tot uiting in al deze instellingen en deze ontwikkeling ging door tot elke religieuze groep een eigen instelling had.¹²⁰ Zo kwamen er nieuwe confessionele spelers naast het Huiszittenhuis, die zich specialiseerden op hun eigen armen en ouderen.¹²¹

Deze specialisatie zette zich ook voort bij de gasthuizen. Naast het Huiszittenhuis ontstonden nieuwe gasthuizen volgens diaconale lijnen. De Walen en Lutheranen bouwden respectievelijk in 1704 en 1720 hun eigen gasthuizen, die allebei zich vooral richtten op ouderen en wezen. Het Rooms-Katholiek Wees- en Oudeliedenhuis liet op zich wachten tot 1760.¹²² Naast specialisatie per gezindte waren de nieuwe gasthuizen specifiek gericht op ouderen en wezen, zoals blijkt uit deze drie voorbeelden. Specifieke ouderenzorg begon zich meer te onttrekken van de algemene armenzorg. Het is opvallend dat de ontwikkeling naar meer specialistische ouderenzorg intrede deed nadat de verschillende gezindten de ruimte kregen om eigen armbesturen op te richten. Gesteld zou kunnen worden dat specialisatie per gezindte specialisatie in ouderenzorg tot gevolg had. Het zou echter tot 1782 duren voordat er een heus oudeliedenhuis tot stand kwam.

Net als in Leiden ontstonden nieuwe armbesturen op basis van religie. Voor de Rooms-

---

120 Pot, *Arm Leiden*, 160-1.

121 Van Nederveen Meerkerk & Vermeesch, 'Reforming outdoor relief', 142.

122 Pot, *Arme Leiden*, 160.

Katholieke Aalmoezenierskamer bestond waren katholieken aangewezen op de Stadsaalmoezeniers.¹²³ Katholieke organisaties waren formeel verboden sinds de Reformatie. De Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer eiste plaats voor een instelling waar de grootste minderheid – nog altijd zo'n 30% van de Utrechtse bevolking was katholiek – op kon terugvallen. De katholieke instelling werd gebouwd volgens de principes van de Stadsaalmoezenierskamer, met strenge regels voor de bedeling van de behoeftigen. Bedeling werd gedaan aan huiszittende katholieke ouderen. Daarnaast waren de katholieke regenten ook beheerders van enkele godscameren, waarover later meer. Opvallend is dat de differentiatie per gezindte in de sociale zorg op institutioneel niveau een kwart eeuw eerder van de grond kwam in Utrecht dan Leiden.

In 1746 werd het katholieke armbestuur ten gevolge van het Utrechtse Schisma opgedeeld in twee nieuwe instellingen. Het Schisma ontstond nadat de van Jansenisme beschuldigde pastoor Petrus Codde werd aangesteld als apostolisch vicaris in Utrecht.¹²⁴ Nadat Codde ter verantwoording werd geroepen door Rome voor zijn vermeende ketterse overtuiging, werd hij ontheven uit zijn functie. Toen Rome vervolgens Coddess tegenstander Theodorus de Cock aanstelde raakte katholiek Utrecht verdeeld tussen leden van de “Cleresiekant” en die van de “Paterszijde”. Omdat deze twisten de bedeling van de armen ernstig bemoeilijkten, is vervolgens de Oud Katholieke Aalmoezenierskamer in 1746 afgescheiden om de voorstanders van Codde, de Cleresiekant, te bedelen.¹²⁵

De Utrechtse gereformeerde diaconie had in het tweede kwart van de 18e eeuw veel profijt van de lastenverlichting vanwege de oprichting van de Stadsaalmoezenierskamer. De financiële middelen namen enorm toe, waardoor nieuwe activiteiten konden worden ondernomen. Ouderen werden aanvankelijk uitbesteed door de diaconie, voor 6 gulden per maand. Vanwege het ruimere fonds dat nu beschikbaar kwam werd het denkbaar om de verzorging weer voor eigen rekening te nemen. Dit zou kostenefficiënt zijn, maar bovendien zou de kwaliteit van de zorg veel beter worden. Uitbestede ouderen waren immers overgeleverd aan de zorg van een particulier, waar veel minder toezicht op was dan de zorg in een eigen instelling. Uiteindelijk werd in 1759 het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis gesticht in stadskasteel Oudaen aan de Oudegracht, dat plaats bood aan zo'n 150 mannen en vrouwen in aparte zalen.¹²⁶ De Utrechtse diaconie had wederom haar stempel op sociale zorg gedrukt. Na het initiatief voor de oprichting van een publieke instelling een eeuw eerder, kwam het initiatief voor een specifiek oudeliedenhuus nu ook vanuit de diaconie. Net als in Leiden kwam specialistische ouderenzorg op nadat specialisatie per gezindte in de armenzorg

---

123 Verhey, *300 jaar Aalmoezenierszorg*, 14-5.

124 Faber en Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', 310-311.

125 Verhey, *300 jaar Aalmoezenierszorg*, 18-33.

126 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 72-4.

opkwam. Oudaen bood een goed alternatief naast de gasthuizen, vanwege sobere en toegankelijke verzorging, waarover later meer.¹²⁷

Particuliere instellingen bleven zeer belangrijk in de ouderenzorg. Halverwege de 18e eeuw ontstonden in Leiden nieuwe particuliere instellingen voor ouderen, de zogenaamde minnehuizen. Veel ouderen werden voor het ontstaan van bejaardentehuizen uitbesteed door het Huiszittenhuis. Dit betekende dat particulieren een enkele of zelfs meer ouderen in huis namen en voor hen zorgden. Vanaf 1745 gebeurde dit uitbesteden in drie minnehuizen die tot 1782 bleven bestaan.¹²⁸ Dit waren huizen van particuliere “minnen”, die zich ontfermden over armen. Deze armen werden “minnekinderen” genoemd. Hoewel de term anders doet vermoeden, bestond het grootste deel van deze minnekinderen waarschijnlijk uit ouderen die uitbesteed werden door het Huiszittenhuis aan particulieren.¹²⁹ Er waren ook wezen die werden uitbesteed als minnekinderen, maar die waren afkomstig van het Arme Kinderhuis.¹³⁰

In 1782 werden de drie minnehuizen samengevoegd tot het Gereformeerde Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis, oftewel Oudeliedenhuis. De eerste plannen hiervoor dateerden al uit 1740, maar het gebrek aan startkapitaal en een pand vertraagde het proces. Uiteindelijk kon het project van start gaan nadat er voldoende testamentaire legaten waren uitgeschreven. Door de sluiting van het Arme Kinderhuis was bovendien het nodige pand beschikbaar gekomen. In 1784 was het Oudeliedenhuis volledig in gebruik, met 74 inwonende ouderen.¹³¹

Particuliere hofjes bestonden in de 18e eeuw ook nog altijd in Leiden. Tegen de tijd dat het Oudeliedenhuis gesticht werd in 1782, telde Leiden minstens 34 hofjes. Bij elkaar boden ze plaats aan 562 zelfstandig wonende ouderen. Volgens Looijesteijn komt dit neer op ongeveer 10 procent van de ouderenbevolking in Leiden. De laatst bekende stichting in de 18e eeuw was het Coninckshofje uit 1773.¹³² Ook de stichtingen van hofjes waren open voor de verschillende confessionele groepen. Walen, remonstranten, anabaptisten en katholieken stichtten hofjes voor hun geloofsbroeders en, vooral, geloofszusters.¹³³

In Utrecht bood het Oudeliedenhuis Oudaen zoals gezegd een goed alternatief voor de gasthuizen. De particuliere gasthuizen in Utrecht waren door de economische teloorgang vanaf 1730 genoodzaakt selectiever te worden. De verzorging van ouderen werd namelijk steeds duurder.

---

127 R.E. de Bruin, 'Regenten en revolutionairen (1747-1851) in Pietersma e.a. (ed.), *'Een paradijs vol weelde'*, 315-374, 325.

128 Ronald Sluijter, *'Oud, afgesloofd, behoeftig en arm': Bejaardenzorg in Leiden in de achttiende eeuw* (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Leiden 1995) 22-25.

129 Pot, *Arm Leiden*, 191.

130 Sluijter, *Bejaardenzorg in Leiden*, 24.

131 Ibidem, 41-7.

132 Looijesteijn, 'Funding and Founding private charities', tabel 1 op p. 205 en appendix tabel a op p. 226.

133 Sluijter, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', 122.

Feitelijk werden de gasthuizen, zoals het nog bestaande Bartholomeusgasthuis, hierdoor nauwelijks toegankelijk voor de “gewone” arme ouderen. Vooral proveniers, de ouderen die hun plaats inkochten in de gasthuizen waren daarom welkom. Naast het strenge selectiebeleid waren de gasthuizen om een andere reden geen ideale instellingen meer.

De decadentie van de regenten stootte in de 18e eeuw veel mensen tegen het zere been. Hoewel de economie in Utrecht het minder slecht te verduren had dan in een stad als Leiden, was de neergang ervan wel degelijk voelbaar, zoals aan het selectiebeleid te merken was. Regenten leverden echter nauwelijks in, terwijl de kloof met de armen groter werd. De jaarlijkse presentatie van de jaarcijfers werd dan ook opgeluisterd met overdadige banketten en groots drinkgelag tijdens de refectiemaaltijd.¹³⁴ De afstand tot de ouderen in het gasthuis was al groot, omdat de daadwerkelijke verzorging van de ouderen door binnenmoeders en huismeesters werd gedaan. De regenten toonden zich gedurende de economisch zwaardere tijden echter afstandelijker tegenover hun ouderen dan voorheen. De eerdergenoemde veronderstelling van Bogaers over de zelfverrijking onder de elite binnen de Utrechtse armenzorg lijkt dus een eeuw later als nog relevant te zijn geweest.

Net als in Leiden stichtten particulieren nog altijd godscameren voor zelfstandige ouderen. Ook deze instellingen waren aan verandering onderhevig, in die zin dat ze nu ook gesticht werden door mensen van andere gezindten dan Neder-Duits Gereformeerd. Halverwege de 17e eeuw stichtte de katholieke Hendrik van Beest de Gronsveldkameren in de Agnietenstraat, tegenover de nu nog bestaande Kameren van Maria Pallaes. Na het overlijden van Van Beest in 1715 kwam het beheer in de handen van de regenten van de Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer.¹³⁵

Naast de confessionele en particuliere instellingen veranderde ook het een en ander bij de collectieve instellingen, zoals de gilden en buurtcorporaties. Collectieve instellingen werden in de economisch zware tijden van rond 1700 belangrijker als sociale instellingen, ook voor ouderen. Zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, kende Leiden echter weinig gildebussen. Daarentegen ontstonden rond 1700 vooral knechtbussen binnen de textielindustrie, die op vrijwillige onderlinge basis werkten en dus los stonden van de gilden.¹³⁶ Deze bussen werden ook wel *beurzen* genoemd. Een bekend voorbeeld in Leiden is de in 1701 opgerichte wolkammersknechtsbus, die ook “*andere ambagtsluyden buyten dit ambagt*” toeliet.¹³⁷ Van deze beurs is bekend dat ouderdomspensioen werd uitgekeerd. Zo kregen leden van deze beurs een pensioen van 1,8 gulden per week uitgekeerd, wat 35% van het voormalig dagloon bedroeg. Dit

---

134 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 46-53.

135 Ibidem, 77.

136 De Vries, 'Het economische leven', 104-5.

137 Stadsarchief (SA) II inv.nr. 94, Gerechtsdagboek 3B, f. 88, 02-03-1702, verwijzing uit Walle, *Buurthouden*, 242.

daalde eind 18e eeuw tot 1 gulden, wat nog maar 20% van een dagloon bedroeg. Een beurslid kon pas aanspraak maken op deze uitkering als hij niet ouder was dan 30 jaar bij toetreding en minimaal 12 jaar lid was geweest op het moment dat hij uitkering wilde ontvangen. Bovendien duurde de uitkering niet langer dan 26 weken.¹³⁸ Omdat slechts een deel van het voormalig dagloon werd uitgekeerd, waren deze uitkeringen voor ouderen niet genoeg om te overleven. De voorwaarden geven daarentegen wel aan dat het een welkome aanvulling was op de inkomsten die beschermd moest worden van misbruik.

De economisch zware tijden waren ook zichtbaar in de Utrechtse gildezorg. Eind 17e eeuw werd nog door de vroedschap bepaald dat de helft van lidmaatschapsgelden ter beschikking moest worden gesteld voor armenzorg.¹³⁹ In de 18e eeuw kromp de daadkracht van de gildezorg met de economie mee. De belangrijke handel in luxegoederen en de metaalbewerking ervoer met name grote krimp. Dit betekende dat het eens zo rijke smedengilde van Sint Eloyen ook geraakt werd. De verzorging van de oudere gildebreders in het gildegasthuis kon niet op dezelfde manier blijven doorgaan. De regenten moesten steeds meer bezuinigen, waardoor aan het eind van de 18e eeuw van de acht bewoners nog maar drie overgebleven waren. De zorg die ze daar ontvingen was echter nog altijd van goede kwaliteit.¹⁴⁰

Vanwege de economische neergang ontstonden vanaf het eind van 17e eeuw net als in Leiden ontstonden ook in Utrecht knechtsbossen, waarmee onderlinge zorg werd verzekerd. De boekdrukkers- en letterzettersknechts regelden net als de eerdergenoemde Leidse wolkammersknechts onderlinge pensioensregelingen. Dit was mogelijk omdat zij uitzonderlijke financiële middelen bezaten ten opzichte van de andere gilden en beurzen in Utrecht.¹⁴¹ Die beperkten zich namelijk tot ziekte- en begrafenisregelingen. De hoge kosten van ouderenzorg en een goede oude dag worden zo onderstreept. Het is niet duidelijk wat de hoogte was van de pensioenuitkeringen. Wel is bekend dat het een belangrijke voorwaarde was dat de bewuste ontvanger minimaal 60 jaar oud was en dat hij minimaal 15 jaar lid was geweest.¹⁴² In vergelijking met de Leidse wolkammers was de Utrechtse beurs strenger op de lengte van lidmaatschap, maar wordt er niet gesproken over de maximale leeftijd bij toetreding tot de beurs.

De andere collectieve instellingen van belang, de buurtcorporaties, werden in tegenstelling tot beroepsorganisaties minder belangrijke sociale instellingen in tegenstelling tot de eeuw ervoor.

---

138 Marco H.D. van Leeuwen, 'Guilds and middle-class welfare, 1550-1800: Provisions for burial, sickness, old age, and widowhood', *The Economic History Review* 65, 1 (2012), 61-90, tabellen 7 en 9 op pp. 70 en 73.

139 Sandra Bos, *Uyt liefde tot malcander': Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998), 43.

140 De Bruin, 'Regenten en revolutionairen', 327; De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 86.

141 Bos, *Uyt liefde tot malcander'*, 173-5.

142 De Bruin, *Aalmoes tot AOW*, 80-86.

In Leiden werden in de 18e eeuw veel arme buurten door het stadsbestuur opgeheven en samengevoegd met andere buurtcorporaties. Door de teloorgang in de economie in de Republiek vanaf de tweede helft van de 17e eeuw ontvolkte de stad langzaam. Telde Leiden rond 1650 nog ongeveer 100.000 inwoners en ruim 200 buurten, een eeuw later had Leiden nog maar ongeveer 37.000 inwoners.¹⁴³ Buurten kregen zo minder geld in kas, maar ook bleven er meer buurten over dan noodzakelijk. Het aantal buurten kon dus worden teruggebracht. Het buurthouden in Leiden, oftewel het bruisende buurtleven, bleef ondanks de vermindering van buurten bestaan tot eind 18e eeuw.¹⁴⁴ Het blijft lastig om uit te drukken in hoeverre ouderen in de buurten baat hadden van burenhulp, maar er mag vanuit gegaan worden dat zij dit inderdaad hadden. Met name voor de straten waar het verschil in welvaart tussen bewoners klein was gold dit.¹⁴⁵

De gebuurten in Utrecht veranderden rond 1700 hun verhouding met de armen en ouderen in de buurt. Zo veranderde de buurt Snippevlucht, gelegen tussen Stadhuisplein en Steenweg, het buurtreglement in 1656/1657.¹⁴⁶ De armen uit de buurt werden vanaf toen formeel buitengesloten van de buurtschap. De meeste armen waren huurders van vrijwoningen en godscameren en dus hoogstwaarschijnlijk bejaard. Bogaers stelt dat deze uitsluiting enerzijds opluchting zal hebben betekend voor hen, omdat zij geen lasten en verplichtingen meer droegen. Anderzijds werden zij sociaal afgeschermd van de buurt. De buurt zelf werd zo in ieder geval op formele wijze niet verantwoordelijk voor de zorg voor ouderen uit de buurt. Op informeel niveau zal buurthulp hoogstwaarschijnlijk, op kleinere schaal, zijn doorgezet. De formele sociale rol die de buurten hadden zwakte af in Leiden, maar verdween volledig in Utrecht. Hoe de informele zorg voor de ouderen uit de buurt was is helaas niet te achterhalen.

Als we kijken naar de voorzieningen naast de openbare instelling van beide steden, valt op dat in Leiden rond 1750 inderdaad een totale omslag plaatsvond ten opzichte van een ruime eeuw daarvoor. Waar eerst een publieke instelling alle facetten van sociale zorg controleerde, daar waren nu allerlei collectieve en particuliere instellingen ontstaan met goedvinden van het stadsbestuur. Sterker nog, het openbare Huiszittenhuis deed hieraan mee en besteedde ouderen uit aan particulieren. In Utrecht ontstonden ook nieuwe armbesturen, maar de opzet van het sociale zorgstelsel was vrijwel vergelijkbaar met die van 1628, alleen waren er meer partijen in betrokken.

Factoren hervormingen

We hebben nu gezien dat zowel in Leiden als Utrecht verschillende instellingen ontstonden rond

---

143 Dirk Jaap Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 42-53, 44.

144 Walle, *Buurthouden*, 117.

145 Pot, *Arm Leiden*, 225-6.

146 Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 359.

1700 en 1750 naast de publieke instelling die was opgericht door het stadsbestuur. Waarom traden verschuivingen in deze verantwoordelijkheid op? Eerst proberen we tot een verklaring te komen voor Leiden en vervolgens Utrecht. Daarna kijken we of er verklaringen zijn voor de verschillen tussen de steden.

Zoals gezegd ontstond vanaf het begin van de 18e eeuw in Leiden een zeer pluriform systeem aan religieuze instellingen die allen hun eigen ouderen wilden verzorgen. Daarnaast werden ouderen rond 1750 uitbesteed door het openbare Huiszittenhuis aan particulieren. Knechtsbussen begonnen ook ouderdomsregelingen aan te bieden. Het stadsbestuur deed duidelijk een stap terug, terwijl andere partijen meer activiteiten ondernamen. Dat andere armeninstellingen en oudelieden- en wezenhuizen ontstonden, betekende dat het stadsbestuur minder toezicht hierop zou houden. Financiële betrokkenheid kwam steeds meer onder druk te staan. Dit kwam enerzijds door de slechte economie, die vanaf 1650 al in verval was geraakt in de Republiek. Hierdoor beschikte het stadsbestuur sowieso over minder geld om te steken in het Huiszittenhuis.

Een andere reden dat dezelfde financiële betrokkenheid onmogelijk werd voor het stadsbestuur was doordat de inkomsten van collectes en legaten terugliepen.¹⁴⁷ Private gelden waren een belangrijke inkomstenbron. Het aandeel van de overheid moest dus groeien om de Huiszittenmeesters dezelfde bedelingen te laten doen. Het verkleinen van de groep bedeelden was noodzakelijk en dit kon bereikt worden met nieuwe diaconieën en arbesturen. Verlichting voor het centrale fonds kwam er enigszins. Het katholieke arbestuur werd in de loop der tijd de tweede instelling van Leiden, met ongeveer een kwart van het aantal bedeelden onder zich. Het Huiszittenhuis bleef met ongeveer 70% echter de grootste, wat aangeeft dat alle andere confessionele arbesturen zeer klein waren. Het Huiszittenhuis bleef zodoende een financiële molensteen aan de nek van het Leidse stadsbestuur.¹⁴⁸

Het gebrek aan financiën als oorzaak voor de veranderingen van de 18e eeuw wordt onderstreept door de uitbesteding van minnekinderen door het Huiszittenhuis. Deze was bovenal financieel gemotiveerd. Ouderen waren simpelweg te duur geworden voor het Huiszittenhuis, zeker vanwege de eerdergenoemde teruglopende inkomsten. De uitbesteding van ouderen van het Huiszittenhuis geschiedde in een soort veiling aan de laagste bidder.¹⁴⁹ Met andere woorden, hoe minder financiële verantwoordelijkheid het Huiszittenhuis behield over de ouderen, hoe beter. De kwaliteit van zorg zal na uitbesteding niet hoog geweest zijn.¹⁵⁰ Omdat het ging om uitbesteding, bleef het Huiszittenhuis banaal gezegd wel “eigenaar van het probleem”. Het ging het

---

147 Elise van Nederveen Meerkerk, 'The will to give: charitable bequests, *inter vivos* gifts and community building in the Dutch Republic, c. 1600-1800', *Continuity and change* 27 (2) (2012) 241-270, figuren 2 en 3 op resp. 250-1.

148 Pot, *Arm Leiden*, 159 en 168.

149 Sluijter, *Bejaardenzorg Leiden*, 22.

150 Ibidem, 33.

Huiszittenhuis er dan in eerste instantie ook om de financiële verantwoordelijkheid over de ouderen zoveel mogelijk te verlagen, in plaats van deze verantwoordelijkheid volledig afstaan. Bij de kwaliteit van de zorg voor de ouderen werd niet stilgestaan. Dat het uitbesteden van ouderen niet het soelaas was op de financiële problemen werd vanaf het begin al ingezien door de vroedschap. De plannen voor het Oudeliedenhuis dateerden immers al van 1740, terwijl de drie minnehuizen toen niet of nauwelijks waren opgericht.

Eerder dan in Leiden ontstond in Utrecht een nieuw armbestuur naast de diaconie. Het ontstaan van de katholieke instelling lijkt een direct gevolg te zijn van het opheffen van de Stadsaalmoezenierskamer in hetzelfde jaar. Het stadsbestuur kreeg na de opheffing tijdelijk de verantwoordelijkheid over de bedeling van alle onkerkelijken, terwijl de diaconie alle gereformeerden bleef bedelen. De katholieken hadden hierdoor geen instelling om op terug te vallen. Kennelijk werd in die kringen hier al langer op geanticipeerd, want de oprichting van de Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer was een maand na de opheffing van de publieke instelling een feit.¹⁵¹ Het stadsbestuur kon niet meer garant staan voor de financiering van de Stadsaalmoezenierskamer. In tegenstelling tot Leiden waren subsidies voor de Utrechtse publieke instelling vanaf de tweede helft van de 17e de belangrijkste inkomstenbron.¹⁵²

De oprichting van nieuwe instellingen was dus in beide steden het gevolg van financiële nood bij het stadsbestuur, zoals Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch terecht stelden. De achtergrond van die financiële nood verschilt echter. De Utrechtse economie ontwikkelde zich niet zo snel als in de Hollandse steden, dus gedurende de economische neergang vanaf de tweede helft van de 17e eeuw werd Utrecht niet zo hard getroffen als Leiden. Het inwonertal van Utrecht steeg zelfs licht in plaats van een leegloop te ervaren zoals in Leiden.¹⁵³ De financiële nood kwam door twee andere rampzalige oorzaken die Utrecht tijdelijk lam legden.

Ten eerste had de Franse bezetting van Utrecht sinds het Rampjaar van 1672 tot 1673 de stad in een faillissement gebracht. De Franse inkwartiering betekende een grote aanslag op de bevolking, die al gauw een heffing van ruim 180.000 gulden moest dulden zodat de Fransen konden worden bevoorrad. Toen de Fransen zich in 1673 moesten terugtrekken uit Utrecht werd het stadsbestuur gedwongen de stadskist als dwangsom te legen, om te voorkomen dat de stad in brand gestoken zou worden. Lang kreeg Utrecht niet om de stadskist bij te vullen voor de volgende ramp. Op 1 augustus 1674 werd de stad geteisterd door een tornado, die berucht is geworden door de vernieling

---

151 Verhey, *300 jaar Aalmoezenierszorg*, 15.

152 Elise Van Nederveen Meerkerk en Danielle Teeuwen, 'The Stability of Voluntarism. Finding Social Care in Early Modern Dutch Towns Compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History*, 00 (2013) 1-24, 22; figuur 10 toont het inkomen van de Stadsaalmoezenierskamer in Utrecht van 1630-1794. Het verschil met Leiden in figuur 9 is duidelijk zichtbaar.

153 De Bruin, 'Regenten en revolutionairen', 325.

van het middenschip van de Domkerk.¹⁵⁴ Door de herstelbetalingen was de stad bankroet geraakt. De hierop genomen bezuinigingsmaatregelen hielden in dat de Stadsaalmoezenierskamer werd opgeheven.

De Stadsaalmoezenierskamer zou een jaar later echter weer opgericht worden en volgens de oude manier te werk gaan.¹⁵⁵ Vanaf ongeveer 1700 zouden de subsidies van de vroedschap de hoofdkomsten zijn van de openbare armeninstelling van Utrecht. Rond 1750 kwam ruim 75% van de inkomsten uit subsidies.¹⁵⁶ De financiële verantwoordelijkheid van het stadsbestuur was dus toegenomen binnen de publieke instelling zelf. Gezien de teruglopende inkomsten via collectes en legaten van de Stadsaalmoezeniers had het stadsbestuur wederom niet veel keus. Het feit dat ook in Utrecht ouderen werden uitbesteed in de 18e eeuw geeft tegelijkertijd aan dat de regenten van de Stadsaalmoezenierskamer hun financiële betrokkenheid wel tot een minimum probeerden te beperken. Dit geldt ook voor de diaconie en de katholieke aalmoezenierskamers.

Het Oudenliedenhuis ontstond vervolgens weer uit de onvrede bij de diaconie over de inefficiëntie van die uitbestedingen. Het kostte weer geld in plaats van dat het iets opleverde. Op de tweede plaats kwam het verbeteren van toezicht op de kwaliteit van de zorg. De diaconie richtte een stichtingscommissie op en in korte tijd was het startkapitaal verzameld.¹⁵⁷ Hoewel de vroedschap geen financiële betrokkenheid had bij de diaconie, was er nog steeds toestemming van de vroedschap nodig voor de realisatie van het Oudenliedenhuis. Ook de knechtsbeurzen werden gecontroleerd door geregeld visitaties te houden om de boekhouding te controleren. Weigering van een dergelijke visitatie leverde een boete op van 3 gulden aan de Stadsaalmoezenierskamer.¹⁵⁸ De vroedschap had dus gunstige wetgeving voor de publieke instelling doorgevoerd.

In vergelijking zijn de stadsbesturen van zowel Leiden als Utrecht overgegaan op nieuwe hervormingen vanuit financiële motieven. De opkomst van verschillende religieuze instellingen was het gevolg. In Leiden drukte het economisch verval in combinatie met de teruglopende inkomsten uit legaten enorm op de centrale kist voor armenzorg, waardoor uitbesteding en decentralisatie van taken naar diaconieën en andere armbesturen noodzakelijk werd. Wel bleef het stadsbestuur zowel toezichthoudend als financieel betrokken, zij het in veel mindere mate dan eerst. In Utrecht kwam de financiële malaise in zeer korte tijd tot stand. De bezetting van de Fransen en de verwoesting van de stad door natuurgeweld in twee jaar tijd maakten het onmogelijk om dezelfde betrokkenheid te

---

154 Faber en Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', 289-96; De vroedschap kon de volledige eis niet voldoen, waardoor enkele rijke Utrechtse werden gegijzeld. De Domkerk heeft sinds 1674 geen middenschip meer. De stad was zo arm dat sommige puinresten tot in de negentiende eeuw bleven liggen.

155 Teeuwen, '*Vande groote swaricheyt*', 58.

156 Van Nederveen Meerkerk en Teeuwen, 'The Stability of Voluntarism', 22; figuur 10.

157 De Bruin, '*Aalmoes tot AOW*', 72.

158 Bos, '*Uyt liefde tot malcander*', 188.

houden als daarvoor. Na de afscheiding van de katholieken en de wederoprichting van de publieke instelling zou de vroedschap echter meer investeren dan voorheen.

Voor ouderenzorg was de 18e eeuw belangrijk in beide steden, omdat voor het eerst gespecialiseerde ouderenhuisen werden opgericht. De ouderen werden voor het eerst als specifieke doelgroep gezien. De eeuwen ervoor was er al wel een specialiserende trend, maar blijkens de algemene term “gasthuis” waren andere behoeftigen er nog steeds te vinden. In Leiden kwamen in het begin van de 18e eeuw al huizen gericht op wezen en ouderen tot stand, maar een heus bejaardenhuis liet tot 1782 op zich wachten. De Utrechtse gasthuizen waren in zekere zin al sterk gericht op ouderen, maar in 1759 werd het eerste Oudeliedenhuis aldaar gesticht. In beide steden speelde de gereformeerde diaconie een belangrijke rol in de oprichting, wat blijkt uit de term “Gereformeerd” en “Diaconie” in de naamgeving van de beide huizen. Een belangrijk verschil is dat in Leiden de gereformeerde diaconie nog altijd onderdeel uitmaakte van het Huiszittenhuis, terwijl de Utrechtse diaconie los stond van de Stadsaalmoezenierskamer. De oprichting van het Leidse Oudeliedenhuis kwam dan ook uit de vroedschap. Die wilde geld besparen voor het Huiszittenhuis en had een commissie ingesteld hiervoor.¹⁵⁹ In Utrecht had de gereformeerde diaconie zelf geld beschikbaar gemaakt om de ouderenzorg efficiënter en beter te maken. Wederom bleek de diaconie in het Sticht initiatiefrijke en de vroedschap bood als vanouds de ruimte hiertoe.

---

159 Sluijter, *Bejaardenzorg in Leiden*, 41.

Conclusie

In de beschreven drie eeuwen hebben Leiden en Utrecht verschillende antwoorden gehad op de vraag hoe ouderenzorg georganiseerd moest worden. De eerste twee van de drie eeuwen bestond nog geen specialistische ouderenzorg. Wel bestond er vanaf de late middeleeuwen een specialiserende trend binnen de armenzorg rondom ouderen. Na een hervormingsgolf rond 1600 kwamen beide steden een eeuw later terug op de beslissing armenzorg (gedeeltelijk) te centraliseren. In Leiden gebeurde dit aan het begin van de 18e eeuw, terwijl Utrecht na een halve eeuw al de publieke armeninstelling tijdelijk moest opheffen. De stadsbesturen van beide steden deden duidelijk weer een stap terug wat verantwoordelijkheid voor ouderenzorg betreft. We kunnen dus de bevindingen van Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch bevestigen: er bestond geen absolute lineaire ontwikkeling naar de totstandkoming van de moderne verzorgingsstaat. Er waren wel degelijk momenten van terugval in deze ontwikkeling.

Beide steden doorliepen gedurende de vroegmoderne tijd andere trajecten als het gaat om de ouderenzorg, dat tot de 18e eeuw nog zeer verweven was met algemene armenzorg. Zo verschilde de mate van hervormen, net als het moment dat deze hervormingen plaatsvonden. Het centrale fonds van armeninstellingen dat ontstond tijdens de eerste hervormingen in Leiden was vrij radicaal als hervorming, zeker binnen de Republiek. In Utrecht kwam het met de afbakening van taken tussen de diaconie en de Stadsaalmoezenierskamer dan ook niet zo ver. De timing van de hervormingen was bovendien uiteenlopend. Leiden was er in 1577 al vroeg bij met een rapport over de toestanden van de sociale zorg in de stad en in 1582 werd het centrale fonds, het Huiszittenhuis, opgericht. Toen Utrecht een publieke armeninstelling kreeg bestond het Leidse Huiszittenhuis al bijna vijftig jaar.

De verklaringen voor de hervormingen lijken grotendeels eenzelfde inslag te hebben. Economische en financiële factoren waren belangrijk in beide steden om tot hervormingen over te gaan rond 1600. In het geval van Leiden moest de totaal verarmde stad weer leven en arbeid aantrekken. In Utrecht stapte het stadsbestuur pas naar voren toen de financiën van de grootste instelling voor arme thuiszittende ouderen, de diaconie, onvoldoende waren om nog door te kunnen gaan met de bedeling. Rond 1700 was het gebrek aan financiën juist een reden om weer taken over te dragen op religieuze, particuliere en collectieve instellingen. In Leiden had het centrale fonds te maken met structurele tekorten door de slechte economie en teruglopende opbrengsten uit giften en collectes. Ouderen werden daarom uitbesteed om kosten te drukken. De vroege decentralisatie van ouderenzorg naar de Rooms-katholieke Aalmoezenierskamer in Utrecht had ook te maken met

financiële rampspoed. Door de schade van de vijandelijke bezetting door de Fransen en een natuurramp raakte Utrecht min of meer op incidentele basis bankroet. De wederoprichting van de Stadsaalmoezenierskamer bevestigt dat de vroedschap hun verantwoordelijkheid niet volledig had opgegeven, maar gedeeltelijk. Ook het Leidse Huiszittenhuis behield door de uitbesteding van ouderen enige financiële betrokkenheid. Uitvoerend raakten beide stadsbesturen nooit betrokken. Superintendenten en regenten die werden aangesteld hielden toezicht of hadden een stichting in beheer. De verzorging zelf werd door al bestaande instellingen gedaan.

In Leiden speelden religieuze factoren een zeer belangrijke rol bij de hervormingen rond 1600, in tegenstelling tot in Utrecht. In feite had de strijd tussen de libertijnen en de consistorialen tot gevolg dat het Leidse systeem tijdens de hervormingen zo verregaand gecentraliseerd werd. Deze strijd ontbrak in Utrecht in de arena van ouderenzorg, of beter in de sociale zorg in het algemeen. Deze twist speelde des te meer in de kerk zelf en leverde twee gemeenten op.¹⁶⁰ Rond 1700 waren religieuze factoren in beide steden enigszins van belang naast de hoofdzakelijke financiële factoren. Het stadsbestuur droeg immers taken over aan verschillende confessionele instituties. Elke denominatie zou in beide steden uiteindelijk een armbestuur hebben. Sinds de intrede van nieuwe religieuze instellingen werd ouderenzorg specialistischer in Leiden. De Walen, Lutheranen en katholieken richtten hun eigen Wees- en Oudeliedenhuizen vanaf het begin van de 18e eeuw. In Utrecht werden katholieke godscameren gebouwd. Verdere specialisatie kwam in beide steden in de uitvoerende handen van de gereformeerde diaconie. In Utrecht gebeurde dit wederom op eigen initiatief, terwijl in Leiden de vroedschap het initiatief nam tot de oprichting van het Oudeliedenhuis aldaar.

Het Leidse stadsbestuur toonde zich in de beschreven periode überhaupt vindingrijker en slagvaardiger dan zijn Stichtse tegenhanger. In Leiden was het van enorm belang dat er nieuwe mensen werden aangetrokken en dat de economie weer zou opleven rond 1600. Daarom was het met name de vroedschap die drastische hervormingen wilde doorvoeren, voordat sociale spanningen zouden ontstaan na enorme bevolkingsgroei. In Utrecht toonde het stadsbestuur zich terughoudend om meer verantwoordelijkheid te nemen. Dit deed het uiteindelijk op het moment dat niet anders kon. Dit verklaart de late timing van de hervormingen in Utrecht, ondanks de nijpende sociaal-economische problemen. Het stadsbestuur van Leiden was deze problemen voor.¹⁶¹

Wat kunnen we nu met deze geschiedenissen leren over de huidige ontwikkelingen in wonen-zorg-welzijn? Als er iets is dat duidelijk naar voren kwam waren het de lokale verschillen. Leiden en Utrecht doorliepen immers verschillende trajecten gedurende de ontwikkeling van

---

160 Benjamin J. Kaplan, *Calvinist and Libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995) 3 en 27 (zoals geciteerd in Teeuwen, 'Vande groote svaricheyt', 40).

161 Rasterhoff, 'Public spending', 133.

ouderenzorg. Beide steden ondervonden verschillende factoren die meespeelden in deze ontwikkeling en hadden bovendien totaal anders ingestelde stadsbesturen als het ging om verantwoordelijkheid in ouderenzorg, waardoor timing en hervormingsdrang erg verschilden. De nu aankomende decentralisatie van taken naar de gemeente en de ontwikkeling van burgercollectieven overal in Nederland zal op lokaal niveau verschillende gevolgen hebben. In de huidige ontwikkelingen moet de centrale overheid dus lokale verschillen in de ontstane voorzieningen voor ouderen erkennen. De gemeente zelf hoeft dan niet een nationaal opgesteld kader te hanteren, maar juist lokaal. Sommige lokale overheden juichen de burgercollectieven toe, maar andere werken de ontwikkeling ervan juist tegen.¹⁶² In de ene gemeente ontstaat misschien een zorglandschap met veel gemeentelijk toezicht, terwijl ergens anders de gemeente zich juist erg afzijdig houdt. In de stad zullen, bijvoorbeeld, ongetwijfeld andere voorzieningen ontstaan dan op het platteland.

In een bepaald opzicht lijken de huidige ontwikkelingen wel een omgekeerde ontwikkeling van de hervormingen van rond 1600. Toen probeerde een lokale overheid meer taken over te nemen van particuliere en collectieve instellingen. Nu vindt er de overdracht van taken plaats van nationaal naar lokaal niveau, waarbij particuliere vrijwilligers en collectieve instellingen meer taken op zich nemen. Kim Putters, directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau, noemt de huidige ontwikkeling “het smalle pad van verzorgingsstaat naar verzorgingsstad” en refereert zodoende naar de vroegmoderne stad.¹⁶³ Er lijkt dus inderdaad door sommigen impliciet gesproken te worden van een omgekeerde ontwikkelingen.

Wat zijn de implicaties van deze omgekeerde ontwikkeling? Zoals we zagen ontwikkelde de verzorgingsstaat zich niet lineair. Geldt dit dan ook voor de huidige decentralisaties en de ontwikkeling van collectieve instellingen? Of nemen burgercollectieven meer taken over van overheden, zonder terugval? Genoeg lokale overheden zijn bereid om taken over te dragen aan burgercollectieven. Wat nu opvalt is dat in dat proces de overheden soms nog meer de regie op zich nemen dan voorheen het geval was. Met andere woorden, na het besluit om meer taken over te dragen aan andere instellingen neemt de overheid juist meer verantwoordelijkheid op zich. Dit zou duiden op een non-lineaire ontwikkeling in tegengestelde richting van die van vier eeuwen geleden.

Een ander punt waar lering uit getrokken kan worden zijn de financiën. Hoewel de vroegmoderne geschiedenis er niet voor nodig is om het te weten, wijzen de gevallen Leiden en Utrecht uit dat voorzieningen voor ouderenzorg duur zijn. De Leidse vroedschap nam in

---

162 De gemeente Zeist was aanvankelijk tegen de plannen van Zorgcoöperatie Austerlitz Zorgt, maar is nu juist erg coöperatief. Bij Coöperatie Noorderzon in Amsterdam willen sommige stadsdelen niet meewerken om het gewenste pand te realiseren.

163 Kim Putters, 'Het smalle pad van verzorgingsstaat naar verzorgingsstad' (versie 25 mei 2013) <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/05/25/het-smalle-pad-van-verzorgingsstaat-naar-verzorgingsstad> (4 juni 2014).

economisch gunstige tijden meer verantwoordelijkheden op zich en ondervond hoe hoog de kosten waren opgelopen zodra de inkomsten van de centrale kas terugliepen. Particuliere investeringen, zoals via collecten en testamentaire giften, bleken onmisbare inkomstenbronnen. Zonder deze investeringen konden de ouderenvoorzieningen niet draaien. Particuliere giften werden vooral gedaan door mensen uit de middenklasse en elite aan instellingen van het eigen gezindte. Een dergelijke band met de instelling was erg belangrijk, zoals blijkt uit het teruglopen van particuliere giften aan de publieke instellingen in Leiden en Utrecht. De publieke instellingen konden daar op veel minder sympathie rekenen van particuliere stedelingen, dan confessionele arbesturen die zich bezighielden met de ouderenzorg.

Een omgekeerde ontwikkeling zou dus ook gebonden en betrokken burgers moeten opleveren. In deze tijd zullen confessionele instellingen echter niet dezelfde binding hebben als in de vroegmoderne tijd. Daarom moet de burger anno nu zich op een andere manier verbonden voelen met een instelling. Een goed voorbeeld van een verbindend middel is nabuurschap en verbondenheid met de buurt of het dorp. Hieruit zijn al vele zorgcoöperaties en andere burgerinitiatieven ontstaan. Naast zo'n geografische bepaling kan verbondenheid ook ontstaan door economische redenen. Zo zijn coöperaties ontstaan waarin 55-plussers zich hebben verenigd om goedkoper te wonen en bovendien te kunnen blijven werken. Als burgers zich verbonden voelen en gehoord, dan zijn ze bereid investeringen te doen. Dat eigen opgewekte energie uit de wijk aanvankelijk duurder is dan die van een commerciële leverancier weegt niet op tegen het feit dat het eigendom is van de buurt zelf en dat de leden van de buurt samen toezien op de kwaliteit ervan.¹⁶⁴

Door solidariteit verzekert een burgercollectief zich dus van financiën. De actieve burger moet zich echter nog wel verder ontwikkelen. Nu is hij over het algemeen niet representatief voor de gemiddelde Nederlander. Het zijn nog vooral hogeropgeleiden die deelnemen aan burgercollectieven.¹⁶⁵ Al zijn er ook voorbeelden van collectieven waar hoogopgeleiden niet altijd de kar trekken.¹⁶⁶ Als vervolgens lokale verschillen erkend worden, kunnen burgers met hun inspraak via coöperaties prioriteiten stellen aan bepaalde voorzieningen in tegenover de gemeente. Het lokale samenspel tussen gemeente, particulier en collectief kan zo veerkrachtige en duurzame voorzieningen voortbrengen die niet alleen haalbaar zijn in tijden van economische groei.¹⁶⁷

---

164 Joost Beunderman en Jurgen van der Heijden, *De financiering van burgerproductie: een verkenning van vraag en aanbod* (2014) 9.

165 Evelien Tonkens, 'Herover de participatiesamenleving', *S&D* 71 (1) (Februari 2014) 85-95, 88.

166 Zie het onderzoeksverslag *Gemotiveerde burgers in stad en land* uit het stageportfolio op de website van het dossier Lokale Kracht van KCWZ (<http://www.kcwz.nl/lokale-kracht>).

167 Kim Puttens, 'Het smalle pad van verzorgingsstaat naar verzorgingsstad' (versie 25 mei 2013) <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/05/25/het-smalle-pad-van-verzorgingsstaat-naar-verzorgingsstad> (4 juni 2014).

Bibliografie

Boeken, bundels en publicaties

- Beunderman, Joost, en Jurgen van der Heijden, *De financiering van burgerproductie: een verkenning van vraag en aanbod* (2014), publicatie in opdracht van Provincie Overijssel
- Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust: De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008)
- Bos, Sandra, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system', in Maarten Prak, Chatarina Lis, Jan Lucassen en Hugo Soly (ed.), *Craft guilds in the early modern Low Countries: work, power and representation* (Ashgate 2006) 174-193
- Bos, Sandra, 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800', in Jacques van Gerwen en Marco H.D. Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140
- Bos, Sandra, *'Uyt liefde tot malcander': Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998)
- Brand, A.J., 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad tot 1574* (Leiden 2002) 113-150
- Bruin, R.E. de, 'Regenten en revolutionairen (1747-1851)', in R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. Van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 315-374
- Bruin, Renger de, Mieke Heurneman, Frank van der Veeke, *Van aalmoes tot Aow: Zes eeuwen ouderenzorg in een Nederlandse stad* (Utrecht 1996)
- Diederiks, H.A., C.A. Davids, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Een stad in achteruitgang: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1978)
- Faber, D.E.A. en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit (1618-1747)', in R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. Van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 251-314
- Grell, Ole Peter en Andrew Cunningham, *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 1997)
- Heijden, Manon van der, *Civic Duty: Public Services in the Early Modern Low Countries* (Cambridge 2012)
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in R.E. de

- Bruin, P.D. 't Hart, A.J. Van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-190
- Kam, René de, *Historische reeks Utrecht, nr 24: De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen* (Utrecht 1998)
  - Leeuwen, Marco H.D. van, *De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Den Haag 2000)
  - Ligtenberg, Christina, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908)
  - Maanen, R.C.J. van, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 16-41
  - Marsilje, J.W., 'Het economische leven', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad tot 1574* (Leiden 2002) 95-112
  - Moor, Tine de, *Homo cooperans: over instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (Utrecht 2013)
  - Nederveen Meerkerk, Elise van, en Griet Vermeesch, 'Reforming outdoor relief: Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154
  - Noordam, Dirk Jaap, 'Demografische ontwikkelingen', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 42-53
  - Parker, Charles H., *The reformation of comunity: Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998)
  - Parker, Charles H., 'Pillars of a new community: Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 155-167
  - Pelling, Margaret en Richard Michael Smith, *Life, Death and the Elderly: historical perspectives* (Routledge 1991)
  - Pot, G.P.M., *Arm Leiden: Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994)

- Prak, Maarten, 'Armenzorg 1500-1800', in Jacques van Gerwen en Marco H.D. Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90
- Prak, Maarten, *The Dutch Republic in the Seventeenth Century: The Golden Age* (3e druk, Cambridge 2009)
- Rasterhoff, Claartje, 'Public spending and population growth in Leiden and Utrecht during the Golden Age', in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 107-134
- Rommes, Ronald en Joost van der Spek, *Met hand en hart: zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht 1304-2004* (Utrecht 2004)
- Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer (1528-1618)', in R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. Van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick (ed.), *'Een paradijs vol weelde': Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 191-250
- Slokker, Nico, *Ruggengraat van de stad: De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010)
- Sluijter, Ronald, *'Oud, afgesloofd, behoeftig en arm': Bejaardenzorg in Leiden in de achttiende eeuw* (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Leiden 1995)
- Sluijter, Ronald, en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795* (Leiden 2003) 108-125
- Teeuwen, Daniëlle *'Vande groote swaricheyt den armen deser Stadt': de reorganisatie van de armenzorg in Utrecht in comparatief perspectief, 1580-1674* (Niet-gepubliceerde scriptie Universiteit Utrecht 2007)
- Tervoort, Ad, "To the honour of God, for concord and the common good", in Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeesch & Martijn van der Burg (ed.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 89-106
- Verhey, H. J. W., *300 jaar aalmoezenierszorg: Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de Oude Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* (Rotterdam 1974)
- Vries, Boudien de, Jan Lucassen, Piet Lourens en Harm Nijboer, 'Het economische leven: spectaculair succes en diep verval', in R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (ed.), *Leiden: de*

geschiedenis van een Hollandse stad, 1574-1795 (Leiden 2003) 84-107

- Walle, Kees, *Buurthouden: De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005)

Artikelen

- Bogaers, Llewellyn, 'Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 112 (3) (1997) 336-363
- Goose, Nigel en Henk Looijesteijn, 'Almshouses in England and the Dutch Republic circa 1350-1800: A Comparative Perspective', *Journal of Social History* 45 (4) (2012), 1049-1073
- Haydu, Jeffrey, 'Making Use of the Past: Time periods as Cases to Compare and as Sequences of Problem Solving', *American Journal of Sociology* 104 (2) (1998) 339-371
- Heijden, Manon van der, 'Publieke voorzieningen in de Republiek: gedeelde verantwoordelijkheid', *Leidschrift* 23 (2) (2008) 77-94
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Guilds and middle-class welfare, 1550-1800: Provisions for burial, sickness, old age, and widowhood', *The Economic History Review* 65, 1 (2012), 61–90
- Leeuwen, Marco H.D. Van, Elise van Nederveen Meerkerk, Lex Heerma van Voss, 'Provisions for the elderly in north-western Europe: an international comparison of almshouses, sixteenth-twentieth centuries', *Scandinavian Economic History Review* (2014) 1-16
- Looijesteijn, Henk, 'Funding and Founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', *Continuity and Change* 27 (2) (2012), 199–239.
- Looijesteijn, Henk & Marco H.D. van Leeuwen 'Founding large charities and community building in the Dutch Republic, c. 1600–1800', *Scandinavian Economic History Review* 62:1(2014) 17-34
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'Geven na de dood: liefdadige giften en stedelijke geefcultuur in Utrecht en Zwolle, 1600-1800', *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 129-147
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'The will to give: Charitable bequests, *inter vivos* gifts and community building in the Dutch Republic, 1600-1800', *Continuity and Change* 27 (2) (2012) 241-270
- Nederveen Meerkerk, Elise van en Daniëlle Teeuwen, 'The Stability of Voluntarism. Finding Social Care in Early Modern Dutch Towns Compared with the English Poor Law, c. 1600-

1800', *European Review of Economic History*, 00 (2013) 1-24

- Teeuwen, Daniëlle, 'Collections for the poor: monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600–1800', *Continuity and Change* 27 (2) (2012) 271-299
- Tonkens, Evelien, 'Herover de participatiesamenleving', *S&D* 71 (1) (Februari 2014) 85-95

Websites

- <http://www.kcwz.nl/lokale-kracht> – Dossier Lokale Kracht van het Kenniscentrum Wonen-Zorg
- http://www.collective-action.info/_STA_InternshipProject_2013-2014 – Stageproject rondom burgercollectieven
- Kim Puttens, 'Het smalle pad van verzorgingsstaat naar verzorgingsstad' (versie 25 mei 2013) <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/05/25/het-smalle-pad-van-verzorgingsstaat-naar-verzorgingsstad> (4 juni 2014)

Afbeeldingen voorkant

- 'Sint Maarten en de bedelaar' van Alfred Sethel, 1836 (olie op doek) (bron: <http://pixels.com/featured/saint-martin-and-the-beggar-alfred-sethel.html>).
- 'Gezicht op het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis (Huize Oudaen; Oudegracht Weerdzijde 84)' van F. Reissig, gedateerd 01/01/1895 - 31/12/1905 (bron: http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/fotografische_documenten/1890-1900/122949).

Stageproducten Roel van Beest (zie website dossier Lokale Kracht):

- *Inventarisatie Zorgcoöperaties 2014* (Utrecht 2014): Inventarisatieverslag van zorgcoöperaties en andere burgerinitiatieven in wonen-zorg-welzijn, in opdracht van het Kenniscentrum Wonen-Zorg.
- *Gemotiveerde burgers in stad en land* (Utrecht 2014): onderzoeksverslag van de motieven en achtergronden van leden van Zorgcoöperatie Helenaveen, Coöperatieve Vereniging Noorderzon en buurtgroep Tussen Spoor en Singel, in opdracht van de Universiteit Utrecht.
- *Van bedelstaf tot bejaardenhuis: ouderenzorg in Leiden en Utrecht, 1500-1800* (Utrecht 2014): geschiedkundige masterscriptie voor een historisch perspectief bij de ontwikkeling van burgercollectieven in wonen-zorg-welzijn, in opdracht van de Universiteit Utrecht.

Bijlage: Matrix van de ontwikkeling van ouderenzorg in Leiden en Utrecht 1500-1800 per criterium

Criterion	ca. 1550		ca. 1600		ca. 1700-1750	
	Leiden	Utrecht	Leiden	Utrecht	Leiden	Utrecht
Betrokkenheid stadsbestuur:						
<i>1. Toezicht</i>	(+)	(+)	++	+(+)	+	+
<i>2. Financieel</i>	(+)	(+)	++	+(+)	+	+(+)
<i>3. Uitvoer</i>	–	–	–	–	–	–
Verantwoordelijkheid andere instellingen						
<i>1. Kerk/Diaconie</i>	++	++	(+)	+	++	++
<i>2. Gilde/Knechtsbus</i>	(+)	+	+	++	+(+)	+(+)
<i>3. Buurt</i>	(+)	+	++	+	(+)	(+)
<i>4. Particulier</i>	++	++	++	++	++	++
Factoren hervormingen						
<i>– Religie/ideologie</i>	–	–	++	(+)	+	+
<i>– Econom./finan.</i>	–	–	++	++	++	++
Specialisatie ouderenzorg						
<i>Instellingen gericht op ouderen</i>	(+)	(+)	+	+(+)	+(+)	++

Waardering: – (niet van toepassing), + (van toepassing), ++ (zeer van toepassing). De toevoeging (+) is gebruikt als een waardering ligt tussen – en +, of + en ++. Het geeft aan dat een bewering enigszins/sporadisch van toepassing is, of dat het in grote mate van toepassing is.